ناري

عظمت ادبي اكيدمي

عظمت ادبي اڪيڊمي نمبر ٤٠

ناري

(ناول)

شريمتي امالا ديوي

عظمت ادبي اڪيڊمي
حيدرآباد

نالو : ناري

مصنف : شريمتي امالا ديوي

ڇاپو: پهريون

سال : اپريل،

قيمت: 7.00

هي ڪتاب م. ع ميمڻ، عظمت ادبي اڪيڊمي حيدرآباد طرفان، احمد برادرس پريس، ناظم آباد ڪراچي ۾ مان ڇپرائي پڌرو ڪيو.

مهاڳ

اداري جو چاليهون نمبر ڪتاب توهان جي هٿن ۾ هي انهيءَ نمبر تائين پهچڻ مان ظاهر آهي ته پڙهندڙ اثر اسان جي ڪوشش ڪان مطمئن آهن ۽ اداري جا ـب پڙهن ٿا. اسان جي به هميشه اها ئي ڪوشش هي آهي ته دوستن کي معياري ۽ ڪارائتو ادب، سب قيمت تي مهيا ڪري ڏيون ۽ اسان کي خوشي هي ته الله جي مهربانيءَ سان پڙهندڙن اسان کي مان نو آهي جنهن جو ثبوت اسان جي ڪتابن جي اشاعت آهي. "جي ماريا نه موت" جو ڇهون ڇاپو مارڪيٽ آهي، "قيدبائيءَ جي ڊائري" ۽ "منڊي بوليءَ کي ر" جا چار چار ايڊيشن ختم ٿي چڪا آهن، ـرن ئي ڪتابن جو ٻيون ڇاپو انشاالله جلد مارڪيٽ ايندو. اهو اداري لاءِ هڪ اعزاز آهي!

هي ڪتاب "ناري"، هڪ عام سياسي ورڪر "ناريءَ" جي زندگيءَ جو احوال آهي، جو لکين عام ـي ورڪرن جي زندگيءَ جو احوال آهي. مصنف ـايو آهي ته ڪهڙي ريت، سياسي اڳواڻ اقتدار جي ـنگ ۾ حڪمران ٽولن سان ويڙهه لاءِ ڪارڪنن کي ـتعمال ٿا ڪن ۽ پوءِ ڪيئن نه کين نظرانداز ڪريو

چلائين. هن ڪتاب جو هيرو ناري به آخر ۾ دردنا
انجام سان دوچار ٿئي ٿو ۽ سندس اڳواڻ مرڻ گهڙي
تائين ڪيس پڇڻ نٿا اچن. پر مرڻ کانپوءِ وري سند
لاش تي سياست ڪرڻ ڀڄيو وڃن.

اميد ته هي ڪتاب پڻ اداري جي ٻين ڪتا
وانگر پڙهندڙ پاٺڪن کي پسند ايندو.

هن ڪتاب سان گڏ، سائين محمد ابراهيم جويو صا
جن جي ترجمو ڪيل ڪتاب "علم تدريس مظلومن لاءِ
جو پيو ڇاپو مارڪيٽ ۾ آيو آهي، جيڪي پاٺڪ پهرئين
ڇاپي وقت ڪتاب نه پڙهي سگهيا آهن، سي هن دفع
ڪتاب حاصل ڪري سگهن ٿا.

عمر ميمڻ

٣٠-٣-١٩٨٧ع

بخدمت جناب آصف علي ميمڻ صاحب

سائين منهنجا، توهان کي ڪيترا ئي خط لکيا اٿم،
توهان اصل جواب ڏيڻ کان ئي ٽاري واريو ويٺا
هيو، شايد انهيءَ ڪري جو اسلام آباد تمام گهڻو پري
هي ۽ اسان پنهنجي رقم جي وصوليءَ لاءِ آتي نٿا اچي
ن، مجبوراً اسان کي هي رستو اختيار ڪرڻو پيو
هي جيئن اسان جي معزز سنڌي پائرن کي خبر پوي
سنڌي پبلشرن سان ناحق ڪي پيا نه پر پنهنجا ئي
نڌي ڪن ٿا. توهان عظمت ادبي اڪيڊميءَ جا ڪتاب
ئي وقت کان گهرايو ٿا ۽ توهان جي اهو چوڻ تي
، اسلام آباد ۾ رهندڙ سنڌين کي ٤٠ سيڪڙو رعايت
ڪتاب فراهم ڪندا آهيو سنڌي ادب جي خدمت
واڌاري خاطر، تنهنڪري اسان توهان کي هر ڪتاب
ن ٢٥ ڪاپيون ٤٠ سيڪڙو ڪميشن ۽ اوڌر تي
ڪليندا رهياسون. هاڻي توهان ڏانهن، ڪميشن جي
م ڪٽي ڪري اداري جا ٢٢٠٠٠ رپيا بقايا ٿي ويا
ن ۽ انهيءَ کي تقريباً ١٥ مهينا ٿي ويا آهن. هاڻ
هان نه ته رقم ٿا ادا ڪريو ۽ نه منهنجي ڪنهن
جو جواب ٿا ڏيو. ادا سائين جي توهان اداري جي
م پنهنجي ڪنهن ضرورت تي خرچ ڪري ڇڏي آهي
هاڻ توهان ۾ ايتري پهچ نه آهي جو اها رقم ادا

ڪري سگهو ته ايترو ئي احوال لکي موڪليو، ادار
توهان کي اڌي ٢٢٠٠-٠٠ معاف ڪري ڇڏيندو، پر
توهان جواب ته ڏيو!! ڪتابن ۽ اهڙن خطن جو سلسلو
هلندو رهندو جيسين توهان رقم نٿا ادا ڪريو يا ر
معاف ڪرڻ جو نٿا لکو.... نه ته آخرڪار اسين سنڌ
پوليءَ جو ميڙ وٺي اسلام آباد ۾ اچي پهچنداسين، . .
سنڌي پبلشر ڪان پڇو ته ٢٢٠٠-٠٠ روپيا ڪيڏي نم
وڏي رقم آهي ۽ انين وساري ڇڏڻ ناممڪن آهي.
اميد ته توهان جلد ڪو جواب ڏيندا.

عمر ميد

٣٠-٣-١٩٨٧ع

(١) مسٽر آصف علي ميمڻ
هائوس نمبر 40-D G-7/3-2 اسلام آباد

(٢) آصف علي ميمڻ- سائفر اسسٽنٽ
منسٽري آف فارن افيئرز
ڪارپوريشن سينٽر- اسلام آباد

شريمتي امالا ديوي

بنگال جي جن اورين استرين ناول ۽ آکاڻيون لکيون
۽ ناول وسيع ڪيو آهي، انهن ۾ شريمتي امالا ديويءَ
جو درجو نهايت اوچو آهي. سندس آکاڻين جي رنگ
عام استرين - لکڪائن مثل گهر ۽ معاملن تائين محدود
ٿيل نه آهي. سندس ٻولي ۾ غير رواجي زور ۽ رواني
آهي. تارا سندس بهترين آکاڻين مان هڪ آهي. ودوان
لکڪا جا راجنيتڪ خيال عام بنگالين مثل گرم ۽ جوشيلا
آهن، جنهن سبب هن آکاڻيءَ ۾ لوم ڪالگو ليسي
بالڪارن لاءِ انقلابي ڪئي آهن. سندن شراب لاءِ
پڪيٽنگ، ناچ پڪرالڻ وغيره، سڀ ازيقا آزادي
حاصل ڪرڻ لاءِ هن کي غلط نظر اچي رهيا آهن.
ڪمزني قدر اهي ترقيا سماڄ جا آهن، ان واد
وواد کي ڇڏي، هڪ ڳالهه جنهن سبب هيءَ آکاڻي
ترجمو ڪئي وئي آهي سا آهي هلچل دالهوه ڪالگو بس
بالڪارن جي والنٽيئرن ڏانهن اڪ وڌندڙ هلمد. هلچل
هلندي ڪهڙي انسان سان بدر ۽ وندڙن کي بمبئي
وچ لڳو ۽ هلچل دانهوه ڪٿي ڏٺي تڪرار ۽ وچ لڳو،
انهن جو اثر انڌو ايءَ هن آکاڻيءَ ۾ پيش ڪيو ويو
آهي. مرڻ ڪيندي لي ڪا مدد نه ڏئي، مرڻ دالهوه
ساڳين ماڻهن جي "زنده آباد" جوڙ جا الهڪ مثال اڄ
به موجود آهن. جيڪڏهن هيءَ آکاڻي پڙهي ڪنهن کي
انهن جي ڀلائي جو خيال اچي ويو، ته لکڪ ۽ سند ڪار
جو مطلب گهڻي قدر سڌ ٿيو سمجهو.

ڏاري اسالجي ٻار پنهنجي مرضيءَ آچار ۽. جو بعد هو
مهوش ڪوٺين جي ڪارڻ ٻر ڪم ڪندو هو ۽ اُلي هڪ
ڏينهن ڪم ڪندي ڪوٺين جي ٻار هڻنان د ٻچي
مري ويو. پنهنجي وڏوا زال لاءِ ورسي ۾ الوڪ
ٻاد گهر ٻون، اهن ڏاڏان جا ڪندل قرض، هڪ ٻه هن
سالن جي مڪٽي لائق ساوري ذيءَ ۽ ڏهن سالن
جو پٽ ڇڏي ويو. انهيءَ سبب مرس جي دک
وسرڻ ڏن اڃا ٿي دڪهاري د ٻامڻيءَ کي قرضن ڪي
منهن ڏيڻو پيو. سندن ٻنيون، باغ، ٻلاءِ، مطالب ۽
جهڪي ۾ وڃن هو، قرض چڪائيندي وڪامجي
ويو. باقي وڃي اباڻو گهر بچيو ۽ سو به. هڪ مڻيءَ ا
جي نهال جهوپڙي ۽ لڳو لڳ ٻه ٽي ڇپرن سان
۽ ڪيل لنڊيون جهوپڙا اون!

د ٻامڻيءَ جو ڀاءُ شهر جي اسڪول ۾ ماستر هو.
اما خمر نڌلڍيءَ ڏيءَ سان ٻرچاٽي ڪرڻ آيو.
هن چالي ۽ مٿو پٽي خوب رنو. سنڪرت جا
ڪجهه شهد د هراڻي ڏيءَ کي چڱيءَ طرح محسوس
ڪرايائين ۽ سندس موجود دک اڳئين جنم جي ٽڙن
ڪرمن جو ڦل هو. مگر د ٻامڻيءَ کي گهر جو روزانو
ڪاڄ وهلائڻ، ڏيءَ جي شادي ڪرائڻ ۽ پٽ کي
پڙهائڻ بابت ڪجهه ۽ ٻڌايائين. ان لاءِ ڪمس ۽ ڪو ۾
ڏوه ۽ لي ڏيڻي سکهو چاڪاڻ ۽ وچولي درجي

واري بنگالي ٻيءَ لاءِ گهر ٻارن واري ڏيءَ جو ٻار
کڻڻ تمام مشڪل هو. خاص ڪري جڏهن ان ڏيءَ کي
شادي ڪرائڻ ۾ هنن جي سڄي پونجي خرچ ڪري
ڇڏي هئائون. دادا مُئي ته پوءِ به اهو دستور هو.
ٻيءَ کي چيائون، "مان ٻئي ٻا ٻن ٻهاريءَ جو ڪم
ڪري ۽ پنهنجو پيٽ پاليندس. ٻر داد، هلائي ڪري
ناريءَ جي پڙهڻ جو ڪنهن به نموني بندوبست ڪر ٻو.
جيڪڏهن ڪوس انگريزي پڙهڻ ۾ لڳو اچي وڃي ته
صاحب سندس لاءِ نوڪريءَ جو انتظام جو ڪيو آهي.
پڙهڻ لاءِ ڳالهه قبول ڪئي. اوڙن ٿي ڏينهن ڪانپوءِ
چڱي ساري سمجهاڻي ڏيڻ بعد ناريءَ کي انگريزي
سکڻ لاءِ ناناڻي موڪليو ويو. دادا مُئي ته ٻاري جي هڪ
چڱي گهر ۾ رڌڻ پچائڻ ۽ گهر جو مٿيون ڪم ڪرڻ
شروع ڪيو.

ست سال گذري ويا. منهنجي خيال ۾ ١٩٣٠ع جو
سال ۾ چيمڪ جو مهينو هو. منهنجي ايم اي جي ڊگري
وٺڻ بعد، مان ڪنهن جي اسڪول ۾ ماستري ڪري
رهيو هوس. اهو اسڪول اڃا تازو لنڊي اسڪول
مان قري هاءِ اسڪول نموني مس هو، سڄي هندستان
۾ خاص ڪري بنگال جو وايو منڊل اوچتو گرم
ٿي ويو. قومي اڳوان جوشيلون تقريرون ڪري رهيا هئا
۽ شاگرد اسڪولن ۾ ڪاليجن مان اٿي ڪري شراب وغيره

جي دڪانن تي پڪيٽنگ ڪري رهيا هئا ۽ ڪڇور
جا وٽ (جن مان ٿاري لڪرلدي) زمين تي ڪيرائي
رهيا هئا. مون پڻ هو ته اسان جي ضلع جي شهرن
۾ به اهي ڳالهيون پکڙجي ويون هيون. لئينڪري
الهيءَ باري ۾ گهر جي اڳين ڪمري ۾ ويهي اسڪول
جي هيڊ ماستر سان صلاح ڪري رهيو هوس ته پگهار
جو آسرو لاهي اسڪول بند ڪري ڇڏجي يا نه.
ايتري ۾ پرڀات " ولدي مالرم " ۽ " مهاتما گانڌيءَ
جي جئه " جا نعرا اسان جي ڪنن تي پيا.
هيڊ ماستر پنهنجي ڌوتيءَ ڪسي هوا ۾ اڏائيندو
دروازي طرف ڊوڙيو. دروازي مان منهن ڪڍي،
ڪنڌ ڌوڻي مٿي ڏسي ڏک ڀري چيائين، " اڄي
وئي مصيبت! مان پنهنجي پٽ کي نه وڃي ڳولهيان."
ائين چئي هو ڌوتي سوار پيدل ئي اڪڙ و لڪڙ و هلي
ويو.
جڏهن ٻي مان سڀ ڪجهه ڏسڻ لاءِ ٻاهر وراندي
۾ آيس ته مون ٿاريءَ ۽ ٻن ٽن اسڪول مان ليڪائي
ملول رولو ڇوڪرن کي ڏٺو. ٿاريءَ ڪسي ڳالهڙي
ٽوپي ڪاڌيءَ جي قميص ۽ ڌوتي پهريل هئا. پيا
والنٽيئر سڀني لوڪن جي ڪمرن جو بندو بست
نه ڪري سگهيا هئا. مون کي ڏسي ٿاري پنهنجي ساٿين
سان اڳتي وڌي آيو ۽ نمسڪار ڪري چيائين، " مان

توهان ڏانهن ئي آيو آهيان دادا."

مون پڇيو، "ڪٿان آيو آهين؟"

لاريءَ ڊرائيور، "ڪالهه رات."

"توهانجو اسڪول ڇا بند ٿي ويو؟"

"مان اسڪول ڇڏي آيو آهيان."

مون عجب کائيندي پڇيو، "اسڪول ڇڏي آيو آهين! ڇو؟"

لاري مشڪندي چيو، "پڙهڻ مان ڪهڙو فائدو آهي؟ پراڌين ديش ۾..."

اڌ ۾ ڪائيندي مون غصي ۾ ٻرجي کيس چيو، "پڙهڻ کانسواءِ ڪيدين ٿي ڇا؟"

ساڃي همت جي هڪ ڳالهه، هوا ۾ لوڏي چيائين، "لڙندس." جوش ۾ سندس اکين مان جوالا نڪري رهيا هئا. منجهندي مون کانئس پڇيو، "لڙندين؟ ڪنهن سان؟"

لاريءَ گنڀير ۽ مضبوط آواز سان چيو، "انگريز سرڪار سان لڙندس."

"ڇهين ڇا پيو؟ وڙهڻ لاءِ بارود ڪٿي آڻيندين؟"

"بارود جي ڪا ضرورت ڪونهي. اسانجي لڙائي هڪ آهي. اسين انگريز سرڪار کي ڪوا، ڦهڪائينداسين ۽ ڇاتي کولي سندن گوليون سهنداسين

اسانجو گهر ساگر جي لهرن مٿان وهي اسان ۾ گهڻو
مطلبي ۽ مٺلسي، ڪانگرا ۽ غلام محمد لي همراه لاءِ
ڏونٽي چڙهندو."

مان سمجهي ويس ته ناري به ڪنهن جي لاءِ جا نڪرا بڌائي رهيو هو. مون پڇيو، "ناني ته لوڪي ڪهڙا ته چيو؟"

ناري ۾ جوش ۾ اچي چيو، "ناتو منهنجو ڪهڙو آهي جو مان سندس ڳالهه ٻڌان؟ ماڻهو، ڳوٺ، ڳالهه، اسانکي ڪنهنجي به ضرورت نه آهي. ڀارت ماتا اسانجي سڀني ماءُ آهي. مهاتما گانڌي اسانجو گرو ۽ سرين بابو اسانجو مهندار آهي."

مون پڇيو، "اهو سرين وري بابو ڪهڙو آهي؟"

ناري حيرت ۾ اچي ويو. ائين ته ني عجب ۾ پئجي چيائين، "لوهين ضلع ڪانگريس ڪاميٽيءَ جي ڀاڙيندڙ سرين بابوءَ کي ڪونه سڃاڻو - جيئو ٿيڪ لوهين ساڳئي ضلع جا رهندڙ آهيو؟"

"مونکي ڪهڙي خبر آهي سرين بابوءَ کي سڃاڻڻ جي."

"برابر جڏهن جمل ۾ ني رهيو آهي ته صرف ڀڳدارن کي سڃاڻڻ جي ڪاڏي آهي. ڀلو هو.... سرين بابوءَ چيو آهي ته هو خود لوهان سان ملڻ ايندو."

”چا مطلب؟“

”مطلب اهو ته سرلن بابو اوهان ڏينهن ۾ ڏٺي اڄ تو آهي، جنهن لاءِ اسين اڳواٽ بندوبست ڪري آيا آهيون. اسان کي او هاڻي اسڪول جو ايوان ڪهڙو. ميٽنگ لاءِ نه ملندي.“

انتظاريءَ ۾ هلندي مون چيو، ”ها... ها! اسڪول جي ايوان ۾ لوڪل ڪانگريس سوديشي وغيره جي ميٽنگ ڪرڻ نه ملندي. سرڪار ڳالهه ... جي مدد ... بند ڪري ڇڏيندي.“

نارئيءَ لاپرواهيءَ سان چيو، ”سو ڇا؟ ڀلي بند ڪري. اسڪول ته هر حالت ۾ بند ٿيندو. اسين اسڪول ٻاهران پڪيٽنگ ڪنداسين ۽ سڀني ڇوڪرن کي ٻاهر ڪڍنداسين. گهر کي آگ لڳل وقت ٻاهرون ٻيٺي رهڻ بيوقوفي آهي. ننڍا وڏا سڀني کي ڪم ڪٺي اگ وسائڻ ۾ مدد ڪرڻي هوندي.“

اهڙيون ڳالهيون ڪندي ڪندي مان بازار لڳي پهتس ۽ کيس چيم، ”مونکي انهن لنڪن ليڪچرن جي ڪا ضرورت ڪانهي. مون اڳي ئي اهڙيون ڪيتريون ڳالهيون ٻڌيون آهن. پر، منهنجي صلاح مڃين ته اهي سڀ ڳالهيون ڇڏ ۽ وڃي علم حاصل ڪري انسان ٿيءُ پوءِ منهنجي ماءُ کي دڪان کان آجو ڪر.“

نارئيءَ ڪاوڙ ۾ چيو، ”ماڻا کي دڪان کان آجو ڪرائڻ لاءِ

لئي نه آيو آهيان، دادا "

ناريءَ جي پنهان ٽار (جو ٻئي ڏينهن جي ۾ الياس اوڍڻ بعد پرڻ جهڙي چڙهي ويو هو) پهتو هو . سچو وقت مونکي غصي ڏ ڍارڻ لاءِ مون ڏانهن گهور ڪري نهاري رهيو هو . آخر ته ڪاوڙ سان چيائين ، " دادا ، اسالڪي اضول بحث لئي وقت ، ڇاڻو نه آهي . اسالڪي اڄا ڪمرن ۾ جاڻي لئي هلڻو آهي . "

" پيارا " - چئي ناريءَ مون ڏانهن نهاريو ۽ چيائين ، " دادا ، اسين هميشه وچون ٿا . هو هيٺئين اسڪول جي ايوان ۾ ٿي ليندي . اسان اهڙو فيصلو ڪري ڇڏيو آهي . پيءُ به ڳالهه آهي . لوهالڪي ڪجهه چند ڏنڊو پوندو . سڀڻي پاپوءَ جي ڳوٺ اچڻ لئي ڪيس ڪجهه به پيئا نه ڏيڻا ، نيڪ نه لڳندو . چڱو ، لمستي . " انهن چئي هو پنهنجي ساٿين سان هلمو ويو .

ناريءَ جي صورت مونکي بالڪل موهي ڇڏيو . شاندار قد ، پورو وڏو بدن ، گورو رنگ . وڏي ڳالهه نه آسماني رنگ جي ڪاڏيءَ جي قميص ڪمس ڏاڍي پئي ٿي . هو سندس ڳالهيون ٻڌي مان ڏاڍو وياڪل لڳو لڳس . مهيش آچاريه جو پٽ ۽ هيءَ ڳالهيون ! ساڳيو مهيش جو صاحب جي دلو جان سان خدمت ڪندو هو ، جو وڏن قدمن جي مشاهدي لئي ۽ صاحب کي ڏسي زمين تي لڙي سلام ڪندو هو ، جو جواب ۾ نه صاحب جو

خيال ايندي ئي ڏجي ويندو هو، انهن سڀني مهيني جو
پت، اهو ته صاحبن سان اُن لاءِ لٽار لئي ويندو......
سا ڳالهه مولڪي سمجهه ۾ نه پئي آئي! ڪيس منهنجو
مقصد سڌ ڪرڻ ۾ ڪنهنکي ڪو اعتراض نه هو ۽ ڇو ته
۾ اهڙين مصيبتن آڻڻ جي ڪهڙي ضرورت هئي؟ اڄ ته
اسڪول بند ٿي پيو نه ڪري نه هو؛ ويتر جي پاران
ڏکو آيس نه ڪٿان سمت جهلي سگهندو؟ ڪهڙو ڪري
نه اچي پت پورالد و؛ پوءِ ڇا ٿيندو...؟ اهو خيال ايندئي
مان اٿيس ۽ اسڪول جي منتري جي گهر پهتس
منتريءَ حڪم ڏنو نه... ڪجهه وقت لاءِ اسڪول
بند ڪيو وڃي. سندس حڪم موجب سڀني شاگردن
کي ايوان ۾ گڏ ڪري، پاڻ ماسترن سان گڏ مان
به اچي حاضر ٿيس. هيڊ ماستر شاگردن جي ٻوڇ
لي هڪ لمبو سارو مضمون سان پڙهيل ۽ ٻاڪاڻ ڏنو.
چيائون، "انگريز سرڪار خلاف ڪن بيروزگار ۽
بي جوابدار ماڻهن جي هلايل هلچل کان اوهان کي پاسو
ڪرڻ گهرجي. پرماتما جي اڇا سان اساهي ني ڀلي
لاءِ هن ديش ۾ انگريز سرڪار جو پايو پيو آهي. هزارين
سال اڳ مغره ڇوڙن رشين منين اهڙي ڳالهه جي
اڳڪٿي ڪئي هئي. اهڙي راڄ جي خلاف وڃڻ جهڙو
ڪو به پاپ نه ٿو ٿي سگهي. اهڙن کي هن جهانءَ ۾
نه يا عمر قيد ۽ موت کانپوءِ به دائما نرڪ جا عذاب

سهڻا ٻولندا. ۽ توهين نه ڄاڻ روز ڪٿان م ٻڌو هو ٿا نه انگريز سرڪار اسان لاءِ ڪيترو ٻون نه ڳالهيون ڪري رهي آهي. ريل ۽ ٽرام جي اوهالکي چڱيءَ طرح خبر آهي. اسان جا اڪثر ماڻهون انگريزي سکي، وڏيون وڏيون اوڪريون ڪري، هر مهيني ٻيڪڙا رون گهر آڻي رهيا آهن. انگريز سرڪار نه هوندي جيڪر اهي اچي ها؟ توهان مئجسٽريٽ صاحب ۽ سندس زال کي ڏٺو آهي؟ [ٻن ٽن ڇوڪرن اٿي چيو، "اسان ڪين ڏٺو آهي، سائين اسان ڪين ڏٺو آهي."] ڏسڻ سان ڪين ڪو به ٻيگاني نه پر انگريز ئي سمجهندو. اهو ڪٿان ئي سکيو آهي؟ هو ٻهراڻ انگريزي سکيا، پوءِ ولايت ويا ۽ انگريزن جو مٿس پيار جهڙو ويو. اوهين به جيڪڏهن ڌيان لڳائي انگريزي سکندا، نه گهر جاڻي وڏي نوڪري لئي اوهان به جج، مئجسٽريٽ يا نه ڪلارڪ ئي ويو. ليهنڪري اٿهن ماڻهن جون ڳالهيون اصل نه ٻڌو. شڪرل بعد نوڪر سان ئي گهر وڃي پڙهڻ پر ڌيان لڳايو. شل پر ڀالما جي توهان مٿان آسيس رهي."

پيارڙي م هيچل ڪان ٻاسو ڪرڻ، مرڪلن م چڱيءَ طرح پڙهڻ وغيره بابت هدايتون ان مهيني جي ٽي مرڪلڻ جي تاڪيد ڪرڻ بعد مون موٽڻ پرخواست ڪئي.

ساڳئي ڏينهن شام جو مان ٻئي ماستر سان گهر ۾ ڳالهيون ڪري رهيو هوس ته اندران مولڪيءَ سڏ ڪيو. اندر وڃي مون ڏٺو ته لاري جي ماءُ ڊاميءَ ۽ منهن جي زال ورانڊي ۾ ويهي ڳالهيون ڪري رهيون هيون. مولڪيءَ ڏسي منهنجي زال ساڙهيءَ جو پلو ڇڪي هيٺ ڪري ڇڏيو ۽ آهستي چيائين، "دادي اوهان سان ڪجهه ڳالهائڻ لاءِ آئي آهي."

ڊاميءَ چيو، "اوهين ئي ٻڌايو دادا، مان ڇا ڪريان؟ لاري پڙهڻ ڇڏي هتي هليو آيو آهي."

مون چيو، "مون سان مليو آهي."

ڊاميءَ انتظاري وچان پڇيو، "توهان سان مليو آهي..... ڪانئس ڪجهه پڇيو."

مون چيو، "مان ڪانئس ڇا پڇان؟ هو ته مون سان ٻه ورق لکي ويو آهي." منهنجي زال عجب ۾ پئجي پڇيو "سچ؟" مون ورائيو، "هو چوي ٿو ته اسڪول کي ڊالوان ڊول ڪندس ۽ ته اسين به سندس ٽوليءَ ۾ شامل ٿيون."

منهنجي زال غصي ۾ ٻرجي چيو، "ڇر ڪري جو مٿو ڦري ويل ٿو ڏسجي."

ڊاميءَ ٽهڪ ڪي آواز ۾ چيو، "گهٽيون ٿي ڳالهيون ٿو ڪري دادا، جي مولڪي ته سمجهه ۾ ئي ته

ليون اچن. چوري لڳو مان ۽ ليڇمي سنڌ کجهه نه آهيون. سنڌ ماءُ ڪا 'پارس' ني آهي. چوري لڳو لڏندس. هر سنڌ آڳ جلي رهي آهي ۽ هو اُن ۾ اُڀي پوندو. مان ڇا ڪريان؟ منهنجي جواني جي اُهائي اميد آهي ۽ جڏهن اهڙيون ڳالهيون ڪندو نه مون لاءِ مرڻ ئي بهتر آهي." انهن چئي هوءَ چپ چاپ اکين مان ڳوڙها ڳاڙڻ لڳي.

مون چيو، "سچو ڏوهه سنڌ ٽالي جو ئي آهي. جڏهن هو ٽاريءَ ٿي ٻاڻ اچي هٿي چڙهي وچي ها يا سنڌ پنجي وڃڻ لئي لوڪي يڪدم خبر موڪلي ها ته جيڪر چوڪرو ايترو همت مان نه اڪري ها. الهيءَ جي اڏوان لاهنجي پيءُ کجهه نه ڪيو. ايتري ۾ ٽاري سيڌي پاسي پئي ويو آهي ۽ ليڊرن سان پئي ملبو جهليو آهي جن جي لشڪرن سنڌ دماغ ڦيري ڇڏيو آهي. هينئر هو هٿي گوڙ شور ڪرڻ لاءِ ني ڪجهه موٽيو آهي. لون شايد سمجهن ٿي ته لوڪي ني اُلهيءَ جي ڳڻتي آهي پر اسالڪي لوڪان وڌيڪ هماڻ آهي. ڪنگولي ميڄاشم نه داروغي سان صلاح ڪرڻ نه ويو آهي."

د يامڻي نه جيندي پڇيو، "داروغي وٽ!... چو؟ ٽاريءَ ڪي ڇا پهڪڙي ويندا؟."

مون چيو، "نه نه، اجا ڳالهه ايتري حد تي نه پهتي

آهي . لاريءَ ڇو آهي تہ هو شهر مان ڪنهن کي لٽي
ڪري لاءِ آڻيندو . الهيءَ ڪري تي ... "

منهنجي زال ڪاڻ ۾ چيو ، " لنهنڪري هن خصمس
ڇوڪريءَ جي پوليس ۾ داخل ڪٽي ويا آهن جنهن کي
صرف ڏهڪيءَ سان ئي پس ڪرائي سگهجي ٿي ،
انهن لاءِ ٽنگولي مهاشيہ داروغي ڏانهن ويو آهي .
پڻ ڪي هو باهر ۾ پيو ٿو ڏسجي . "

ڏپاڪيءَ سندس هٿ پڪڙي چيو ، ٿورن سڄي
آهن ڏڪيءَ . "

مون چيو ، " ڏهڪي وغيره مان ڪجهہ نہ ورندو
پوليس جي پڙ سان ئي ڪيس باز آڻي سگهبو . " اور و
ترسي مون چيو : " اسين ڪوشش ڪريون ٿا . لون
۾ روئي ڪيس باز آڻڻ جي ڪوشش ڪر . الهيءَ ڪاپره
۾ جيڪو هن هو نہ سمجهي نہ پنهنجو اصب ڪونو
سمجهہ ! "

ٻئي ڏينهن صبح جو مان اسڪول جا ٻيا ۽ ڪتاب
جاچي رهيو هيس . نہ ڪيٽن لي ماڻهن جي آواز ۾ " وندي
ماترم " جا نعرا ۽ ٻيا بہ ڪيترا آواز پئجي رهيا . آهستي آهستي
آواز وڌندو ويو . ايتري ۾ هيڊ ماستر جو جوشيلو آواز
ٻڌم ... " مان پوليس کي گهرائيندس ، ڪورٽ لائين
وٺيندس ۽ هنن بدمعاش ڇوڪرن کي سبق سيکاريندس . "
مان ٻاهر نڪري آيس . ڇوڪري ڏسي هيڊ ماستر جڳ

روڊن ۾ اچي چڙهيو. مٿو پٺيان ڏئي چيائين، "سڀ
ڪُجهه ناس ٿي ويو! اوڙو وقت اڳ اوچتو برسات
وسي هئي. اهڙيءَ ڪري مون پڇيو، "ڇا ٿيو... گهر
۾ ڪو بيمار آهي؟"

هيڊ ماستر روڊن بند ڪري چيو، "بهتر ٿئي ها
جيڪڏهن ڪو بيمار هجي ها. گهٽ ۾ گهٽ مري نه
گهر ۾ ته ها. هاڻي بنا سبب پوليس جي مار کائي کائي
ساهه ڏنو." مون پڇيو، "اوهين ڪنهنجي ڳالهه
ڪري رهيا آهيو؟"

"چيو، پنهنجي پاڙي جي. ڪمبخت چوڙو لاريءَ
سان وڃي شامل ٿيو آهي. ڏاڍو شيطان آهي. مولڪي
د پاڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳو. منهنجي هدن ۾ طاقت
ڪراهي نه نه جيڪو سندس پٺيه ني ڏاڍ پٽي ڪيدان.
پ پنهنجي هٿ سان انهن اشارو ڪيائين جڻ جهڙو چيائين.
لٽن ڪري رهيو هو.

مون هيڊ ماستر کي وڌيڪ ڪانٺس سچي ڳالهه پڇي
ڳالهه هن ريت هئي:- رات جو هيڊ ماستر جي زال ٻئي
ڏينهن جي ساڳي پاڇي لاءِ پاڻي ڪٽهي طاقيءَ تي ر
هئي. جڏهن صبح جو ڪاڻ ويٺي ته ڏٺائين پاڻي
هئي ۽ اُن جي جاءِ تي هڪ ڪاغذ جي چڪني ر
هئي. هيڊ ماستر جي زال واٽري تي ويٺي ۽ ڪا
نڪر وڃي مڙس کي ڏنائين. جنهن پڙهندي هيڊ ما

جلدي وٺو ۽ ٻڌا کڻي. ٻچڙا جي زال کي مارڻ لاءِ وڌيو
ٻار جلد ئي ٻهڪندي ٻل محسوس ڪيائين ۽ سوراج آشرم
ڏانهن ڊوڙندو ويو. مون پڇيو، "اهو سوراج آشرم
وري ڪٿي آهي؟"

هيڊ ماستر وراڻيو، "اڙي اهڙي مهمش آچاريه جي
چيرن واري جهوپڙي! مٿان جهنڊو .. سوراجي جهنڊو
هڻو الن." مون پڇيو، "لنهنڪا پوءِ ڇا ٿيو."

هيڊ ماستر کي ڪجهو ٻاري نه وڃڻو پيو. رستي تي
ئي سوراج ڪاميٽي ملي، والنٽيئرن جي ٽولي ڪيس
وراڻي ويٺي. هيڊ ماستر سندن وچ ۾ وڃي پنهنجي
پٽ ٻاگڙي کي ڪن کان جهلي ڪيس ڌولا لڳو. سيٺي اُن
تي زور دار اعتراض ورلو. ٿاريءَ پنهان وڃي رڙ ڪري
چيو، "ڇڏي ڏيوس هنکي! .." هيڊ ماستر ڪنهنکي
به نه ٻڌي ۽ پٽ کي گهلندو هليو. والنٽيئرن جي ٽولي
ڪيس وراڻي ويٺي. ٿاري لڙڻ لاءِ تيار ٿي وڌيو ۽ چيائين،
"اسانجي ممبرن تي هٿ هلائڻ جو اوهانکي ڪو حق
ڪونهي." هيڊ ماستر ٻرندي منهن وراڻي پڇيو، "هيءَ
ڇوڪرو ٻهرئن سوراج جو والنٽيئر هو يا منهنجو پٽ؟"

ٿاريءَ وراڻيو، "لوهان کي کهڙي ثابتي آهي ته
هيءَ اوهانجو پٽ آهي؟"

هيڊ ماستر ڪاوڙ ۾ جلي ويو. چيائين، "ثابتي؟
هيءَ آهي ..." انهن ڇڪي هن پٽ کان جهلي ٻر ڪري

چماٽ هڻي ڪڍي . ڦوراٽي ڪاڪي ڀاڳو سوراجين جي ڏرليءَ ۾ وڃي اڪو. سڀ "ولدي مالو" پڪارڻ لڳا ۽ ڪي سرڪار سان ساٿ ڏيڻ سبب کيس شرمائڻ لڳا. هيڊ ماستر کي سوڻي جي زاله ۽ سوڳراس لمل عزيزن کي ڇڏڻ بعد وڃڻو پيو.

مون چيو، "ايتري ڪَٿس ڳالهه. لاءِ ايترو ڪري پڪڙو ڪرڻ ٺيڪ نه آهي."

هيڊ ماستر رڙ ڪري چيو، "ٺيڪ نه آهي ؟ ڇالو ڇڏين سائين؟ ٻڌ وڃي خراب سنگت ۾ ڦاسي ۽ مان کيس ڪجهه نه چوان؟ لنهنڪا لـواءِ پاڻليءَ جو به نه سوال آهي!" جوش ۾ هو جي چيائين، "قسمت سٺي هيس جو سندس سر نه اڏائي ڇڏيم."

مون چيو، "هن جي نه ڀر اوڏاڻي ني قسمت سٺي هئي جو هو مهاڀارت وارو زمانو ڪونهي، پر انگريز سرڪار جو راڄ آهي. لوهان ڀٽ کي ٻالي اپاڻي وڏو ڪري سگهو ٿا پر سندس خيالي ونڻ جو اوهانکي ڪو اڌ پڪار ڪرڻو پوي."

"لنهنڪري سائين عڪ چوڪر سڀ سيئي ڳوٺ جي ڇوڪرن جي ستڻا ڀاس لي وڃي ۽ اسين ڪجهه نه ڪريون؟"

"ڇا لو ڪري سگهندي؟"

"مان ڀاڳوءَ کي سندس مامي وٽ موڪلي ڇڏيندس.

اهو ڪرڪٽ اڃا ڇهن لکن زمانن جو آهي. آلي اڃا لکين زمانن جي لهر ۾ آئي آهي.“

”۽ جيڪڏهن اوهانجو پٽ ۾ وڃڻ چاهي ته؟“

”مان ڪمس ڪهڙو مان ڪڍي ڇڏيندس“.

”۽ جيڪڏهن اوهانجي ڇوڪري ڪان اچي ٿي علم وجي ته.. ؟“

هيڊ ماسٽر هنسي ڏي چيو، ”اوهين ته سائنس الاجي ڇهين چالو! انهيءَ پنهنجا پار اچا وڏا ته ٿيا آهن. انهيءَ ڪري ئي اوهين چپ چاپ ويٺا آهيو ۽ چپ ڪري ٿي وڃڻ ته ڏاڍو سولو آهي. خير مان ته وڃان ٿو ڪنگولي مهاشه وٽ. هو آئيندا مان هونئي رستو ڏيکاري سگهندو.“
انهن چئي هيڊ ماسٽر هليو ويو.

انهيءَ ڏينهن شام جو گهر اچي مون ڏٺو ته منهنجي زال ساڙهيءَ جو پلئه سان اکيون ۽ نڪ اگهي رهي هئي. مون پڇيو، ”ڪالهه لڳي ويٺي آهين ڇا؟“ ڪجهه ڳري آواز ۾ ورندي ڏنائين، ”نه. ناري آهي هو.“

ناريءَ جي اچڻ ۽ اکين ۾ لڙڪ مان پاڻي وهڻ جي وچ ۾ لاڳاپو ته سمجهي مون پڇيو، ”سو ڇا؟“

منهنجي سوال جو جواب ته ڏيندي منهنجي زال چيو، ”مون کي ته عجب ٿو لڳي ته ڀڳوان جي سرشٽيءَ ۾ ڪهڙي نموني جا ماڻهو آهن.“

ڀڳوان ڪي ڇا ڪيو هوندو... اهو خيال ڪندي مون

پڇيو، "ڪهڙي ڳالهه آهي؟" او چتو آسمان ۾ بجلي
جي لهر چمڪي ويئي. منهنجي زال سخت لوءَ ۾
چيو، "جڳ لوهالڪي ڪا خبر ني ڪولهي. وڃي ناريءَ
کان پڇي نه سو."

مون به چندي پڇيو، "تون ني ٻڌاء نه..."

منهنجي زال وراڻيو، "اٽڪل اٺ جي ڪوشش نه
ڪر ڀا. مان نه اڄ پڙهيل ابوجهه ناري آهيان پر لوهين
نه پڙهيل آهيو. هر روز اخبارون پڙهو ٿا ۽ پوءِ به لوهالڪي
ڪا خبر ڪونهي." مان بعد ڇڄي ذالهنس نهار بعد و
رهيس. وري چيائين، "چڱن ڪتن وانگر هو ماڻهن
کي ڳولهن سان اڏائي رهيا آهن. زالن ٻارن ۽ ٻڍن کي
به نه ٿا ڇڏين. ماڻن جي ڳوڊ مان ٻار کسي سندن ني
سامهون ذري اچاءِ ٿي سٽي ماري رهيا آهن. زالن کي لنگو
ڪري سندن ڳهرن ۾ ڦٽڪن سان ماري رهيا آهن
۽ او ڪانڪي ڪا خبر ڪرلهي؟" مون گنيو ٿا سان
چيو، "اهي سڀ ڪوڙ بون، ناريءَ جون ٻڌايل
ڳالهيون آهن."

منهنجي زال اکيون چمڪائيندي چيو، "اهي ڪوڙ
اصل نه آهن. جيڪڏهن ڪوڙ هجن نه سڄي ملڪ جا
نوجوان ۽ بيوقوف نه آهن جو... لنهنڪالبراء اچ ڪالهه
نه او جوان اصل ڪوڙ نه ٿا ڳالهائين. باقي..."

مون جملو پوري ڪندي چيو، "اسين ني ڪوڙ

ڳالهايون ٿا. ڪٿي؟"

"برابر. لوهن ڪوٺ جي پردي پٺيان لڪي وينا آهيو ۽ مٿان گهر ۾ ڇڏ ٿو پٺو. لوهن سڀ ۽ صرف ڪالهه ۾ انسان سڏائڻ لائق نه آهيو."

مون زال ڏانهن منهن ڪري چيو، "ته مان ۽ ٽاريءَ سان شامل آهيان. ڇا تنهنجي خواهش آهي ته؟" منهنجي زال ڪنڌ ڌوڻي هاڪار ڪئي. مون چيو، "پر نوڪري جو ڇا ٿيندي."

"ان جي پرواهه نه آهي. آهي به ڪا وڏي نوڪري! سال کن ڪالهوه پنهنجي راڄ ۾ اوطاقي اليڪ سنمون اوڪرڻون ملنديون." مون پڇيو، "اوڪي اِهو سڀ ٽاريءَ پڌايو آهي ته؟" منهنجي زال ڪنڌ ڌوڻي، "ها" چئي.

"پر مولڪي جمل ۾ به ته ضرور وڃڻو پوندو."

منهنجي زال لوڙو لوسي چيو، "جمل ۾ ڇو وڃڻو پوي؟"

"ڇو؟ ڇاڪاڻ ته مان سرڪار جي خلاف وڙهندس، ۽ لوڻ سمجهن ٿي ته اُن لاءِ مولڪي نقب ڏيڻي منهنجي پٺي نپڙيندا!"

"پر ٽاريءَ ته چيو پئي ته سڀ لاءِ جمل وڃڻ ضروري ڪونهي."

مون ڪنڌ ڌوڻي چيو، "برابر، هو ته ٺيڪ چوي

لڳو. هو جڏهن سرواج استعمال ڪندو ته ڏهن جملن ۾ ويهن کي ٽي وڏيون اوکيون ملنديون. جيڪڏهن مولڪي سالن شامل ڪيو آهي ته ضرور جملي ۾ وچ گهر جي.»

منهنجي زال ڪجهه وقت چپ چاپ ڪٽيءَ ۾ پنهنجي ويٺي ۽ پوءِ چيائين، "ته پوءِ ڪٿي وڃڻو. ڪمبراڻي لنڊا چوڪر وڃي رهيا آهن. ته ڇا جي ڪهڙي ڳالهه آهي؟»

مون لهايت خوشيءَ مان وراڻيو، "مان ويندس اڄ کان وٺي ته وڃو سانڀ ڪاٺ جي ڪوشش ڪندس. اڳي ٽي سرڪار وٽ ڏاڍا اونا سلاميون ۽ ٽيون هونديون. هاڻي زمين لي لڪ ڪسانن جي ڪا ضرورت نه رهندي." انهن ڇڪي ٻاهر لڪري ويس.

مولڪي دل ۾ ڏاڍو ڏک ٿيو. سوچڻ لڳس......

"جڏهن زال تي جهل ڏڪڻ لاءِ خواهان آهي ته اڄ ٽي گهر ٻار مان ڇا ڪندو ٿيو! خير، ڪجهه ته ٿئي سياڻي سرين بابوءَ جي ٽوليءَ ۾ ڳالهه ضرور داخل ڪرائيندس. مگر ڳاري ڪهڙو نه بيوقوف آهي! گهر کان ٻاهر جو چاهي هو ڪري سگهي ٿو. هو پنهنجي ٽي گهر ۾ هلچل پکڙڻ جي ڪهڙي ضرورت هئي؟ يا شايد هو چار جو اهو پهريون مترو هجي. جيڪڏهن ڪڏهن ڪي پنهنجي ٽوليءَ لاءِ ماڻهون هٿ ڪرڻا هجن

نه ٻڌن زالن کي ٻي هٿ ڪرڻ گهرجي. جڏهن
فوج لاءِ ڀرتي ڪرائڻي آهي تڏهن به زالن کي بيوقوف
بڻائڻ گهرجي. هو هٿ نه سوا. ڪيترن ملڪ ماڻهون اچي
پنهنجو نالو فوج ۾ داخل ڪرائڻ لڳا. جڏهن جو لڙن
۾ وڃڻ گهرجن تڏهن ٻه چئو چوا لاءِ زالن کي موڪلڻ
سان ماڻهو ڊوڙندا اچي وڃڻ نه ڏيندا! پر جڏهن
ڪيترن کي کڻي ٻڌايو آهي ته اوڀون زالون پنهنجون
چيلهون ٻڌائڻ سان سڀ ماڻهون زمين تي اڪ گسائڻ
شروع ڪندا!

انهن سوچيندي گهر کان ٻاهر نڪري ڪنگولي مهاشه
جي اوطاق وٽ اچي پهتس. اچا ٻڌيون نه پريون هيون.
اندر گهرڻ تي مون ڪنگولي مهاشه جو آواز ٻڌو—
”.... ٽون مون کي جيل موڪلڻ ڪالسواءِ نه رهندين.
ڪمبخت عورت... پوءِ ٽون رهندينءَ ڪنهن سان؟“
ڪنگوليءَ جي زال وراڻيو، ”ها، توکي ته جيل ۾
موڪلين. جڏهن توکالسواءِ ٻيو ڪوئي ڪين پڪڙڻ لاءِ
آهيئي ڪونه! ڪانگر جو ٻپ ۾ ئي ساه اڙيو جي!
گوڏن جو مڪي هٿ سبب ئي هولوڪي چوڻ آيا هئا.
ڀلا ويچار ڪري ڏس، ٻئي ڪنهن وٽ چوليو ويا؟“

ڪنگوليءَ چيو، ”ٻئي وٽ ڇو وڃن؟ هيءَ سڀ
بدمعاش راڄ جي سازش آهي. هو مون کي تڪليف
۾ وجهڻ چاهي ٿو.“

"ها. سڀ توکي ڪلب ۾ وڃڻ لاءِ چاهن! تاريءَ نه چيو هئي نه تون نه هولمو نه راڌوڻي سهاڻي ٿيندو."

ڪنڪوليءَ پڇيو، "تاريءَ ڇا چيو؟"

"چالمن نه راڌو ساٿن شامل ٿيندو. ۽ اوه تنهنجو چهرو شايد خوشيءَ سان چمڪي ويندو! ڪٿن؟"

ڪنڪوليءَ ٿورو ترسي چيو، "وڃي ٿي. مان اهڙين ڳالهين ۾ شريڪ ٿي نه سگهندس."

ڪنڪوليءَ جي زال چيو، "بلڪل ٺيڪ. موکي ۾ تنهنجي گهر ٻار سان ڪو واسطو ڪونهي. تون چاهين نه تنهنجي داروغي، چوڪيدار ۽ ناڪي منشي سان وڃي رهي سگهين ٿو. توکي پت نه آهيئي ڪو نه. سڄو ڏينهن جو ڏٺو آهي، انهن جي ڪم سنڀال ڪندو؟ .... لعنت هجي اهڙي مڪيءَ کي."

ڪنڪوليءَ مروڙيءَ وچان رڙ ڪري چيو، "ڇا! موکي لعنت؟ ... مان هتان اصل هليو ويندس. تو جهڙي زال سان رهڻ کان نه فقير ٿي ڪڍهن ويهڻو زال سان رهڻ بهتر آهي!"

ڪنڪوليءَ جي زال واڪو ڪري چيو، "تنهنجي اهڙي مجال! مان نه جٽي لي ڇڏيانءِ، اهڙيون ڳالهيون ڪندين نه ...."

"هڪ ڇا ٻه سو دفعا چوندس. مان وڃان تو

شيامپور جي آشرم.“ اٿڻ! چئي جڏهن ٻي لڪڙو
لڪڙو ٻاهر نڪري آيو تڏهن مون سان اچي ٽڪريو.
مان ذري گهٽ ڪرڻ لي ٻراهه کي هٿ ڏيڻي
پاڻ جهلي ورتم ۽ ڪنڪولي مهاشيه وري منهنجي ڪلهن
تي هٿ رکي ٻالڪي ڪرڻ کان بچايو. ٿورو ورسي
چيائين، ”ڪير آهي؟ ڀاڄو آهين نه؟ الله ولي ويو
آهين... ڪٿي ڙي؟“
مون چيو، ”نه ڪاڪا، مان آهيان.“
ڪنڪولي چڱيءَ طرح خاطري ڪري چيو، ”اڙي،
تون آهين! مان نه مصيبت ۾ اڙجي ويو آهيان. ٻاهر
اڄ نه ٻڌايانءِ.“
جڏهن ٻاهر نڪري رهيا هئاسين، مون چيو، ”توهان جي
ٻڌائڻ جي ڪا ضرورت نه آهي. مونکي سڄي خبر
آهي. توهان کي سپاهي سپاهيءَ ايٿو آهي. اهو ئي
آهي نه؟“
”ها. ڪمبخت ناريءَ منهنجي زال کي بيوقوف
بڻائي ويو آهي. تون ئي ٻڌاءِ، مان ڇا ڪريان؟“
”مان ڇا ٻڌايان. منهنجي گهر ۾ ساڳي...“
”تنهنجي زال کي به بيوقوف بڻايو اٿن؟ ڇا لئي
چوي؟“
”چوي ٿي نه مونکي جهل وڃڻو پوندو.“
”۽ اسڪول کي شايد آگ لڳائڻي پوندي؟ مان

لاريءَ کي ڳوٺ مان ئي ڪڍائي ڇڏيندس. ٿون
ويٺو ڏسج." مون پڇيو، "هيئنر ڪمڏالهن لا وڃو؟"
"داروغي وٽ. ڪوڙ سڄو ڳوٺ ٽوٽي ٻولدو. اڄ.."
رات جو جڏهن ماني کائڻ ويٺس ته ڏٺم مڇي ۽
ٻاجهون هٿالي صرف دال چانور ملائي ٻڪڙو
کائڻ لڳس. منهنجي زال منهنجي موجب پرسان ويهي
هڪو لوڏي رهي هئي. مونکي اٿڻ کائيندو ڏسي
چيائين، "اڄ ڇا ڪري رهيا آهيو؟"
مون چيو، "جهل جي کاڌي لاءِ ٻاٽڪي تيار ڪري
رکيو آهيان." پر نهايت ئي خوش هئڻ جو مڪر
ڪندي مون چيو، "ذائقو مزو آهي - مونکي هيءَ
کاڌو نهايت پسند آهي. سو کاڌي جي تڪليف
ته دور ٿي. باقي ذرا اڪيلائي محسوس ڪندس.
ها! پر جيڪڏهن هڪ ساڻي ماڻي وڃي ته..."
منهنجي زال چيو، "جهل ۾ لوهاڪي ساڻي ڪٿان
ملندو؟"
مون ڪمس ڇوڪريءَ جي خيال کان چيو، "اڳي ته
ساڻي ڪوڙ ملندا هئا. پر اڄ ڪالهه اهڙا زالون ۽ مرد
جيلن ۾ وڃي رهيا آهن ۽ جيل ۾ سڌن رهڻ لاءِ جاءِ
ئي ڪونهي. تنهنڪري استرين ۽ مردن کي گڏ رکڻ
شروع ڪيو اٿن."
منهنجي زال عجب مان پڇيو، "زالن ۽ مردن کي

گڏ ٻڌ ڪندا آهن ؟ "

مون ٻه ڀل واسطه سان ٿي ورائيو، "ها، انهن ٿي ڪندا آهن. اهو ٿي نه مزو آهي نه نه جهڙو ايترا ماڻهون جيلن ۾ ڇو وڃن؟" لوڙو لُڙسي مون وري چيو، "مولڪي ۾ جهڳڙو هن ڪا چڱمري ساڻڻ ملي ويئي نه سمجهه. جيل ڪان اصل نه مونندس. سڄي حمالي آلي ٿي ڪائمندس." منهنجي زال ڪو ۾ جواب نه ڏيئي، شڪل کي ڪيئير بنائي اٿان هلي ويئي!

ٻئي ڏينهن صبح جو ڪنگوليءَ جي انديءَ ڏيءَ اچي چيو، "اما اوڻالکي ڪوني رهي آهي." منهنجي ڪجهه پڇڻ کان اڳ ٿي هوءَ ٻاهر ويئي.

ڪنگوليءَ جي گهر پهچي مون ڪنگوليءَ جي زال گرٻهيءَ کي روالدي ۾ چپ چاپ ويٺو ڏٺو. مرلڪي ڏسي چيائين، "الدر اچ."

مان ويٺي رهيس ۽ ڏاهيس انهن لهار ڪ لکيس ڇڪ ڪجهه پڇڻو هو. چيائين، "ڪالهه واسطه هو ڪاوڙ جي هلمو ويو آهي ۽ اڃا نه موٽيو آهي."

مون پڇيو، "ڇو؟"

گرٻهيءَ پنهنجي وارتا ٻڌائڻ شروع ڪئي- "ڪاريءَ اچي چيو نه هو گوڙ ۾ اڄ ميٽنگ ڪري رهيا آهن. اُن لاءِ ڪمس سياڻتي لمڻ لاءِ چيائين. گوڙ ۾ ڪاندس سواءِ اهڙي عزت لائق ڪم آهي؟ سو مون ٻه ڪٺي

ميمو. ڀلا الهيءَ ۾ مون ڪهڙي خطا ڪئي؟ پر اجا
سالمس ڳالهه ڪڏهن به نٿي مس ۽ اچي بگڙيو ۽ جوڪي من
۾ آيس چئي ڏنائون. آخر ۾ هو ٻاهر هليو ويو.“

”تو سندس ڳولها ڪئي آهي؟“

لڪي آواز ۾ وراڻيائين، ”ڪير وڃي سندس ڳولها
ڪندو؟ لنڊو ٻار آهي، ڇا جو گم ٿي ويندو يا ڪو
ڪٽي ويندس؟ مان ڪجهه نه ڪندس. لوڙهو لڙسي
ڏسندس. جڏهن آيو نه واڻ نه نه ڏيٺن ڪي وني
پيڪن ڏاڍهن هلي ويندس. پوءِ ڏسجي پوڙهو ڇا ٿو
ڪري!“

مون ڪنڌ ورائي سان چيو، ”پٽ تون اٿين اصل نه ڪجهه
لورن ڏينهن کان هو ڪجهه منجهيل ٿو لڳي. جڏهن
ڪنهن ڏينهن اصل گهر ڇڏي ويو ته مون کي اصل
عجب نه لڳندو.“

ڳڻيءَ جي منهن مان ڳڻتي غائب ٿي ويئي ۽ انتظاريءَ
وچان پڇيائين، ”لوڪي ڪجهه چئو اٿئين، ڪٿي؟“

”ها. شامپور جي آشرم ۾ ويٺل جي پاڻ ڳاءِ
جي ڳڻي ڏيهن...“

وري ٿي پڇيائين، ”ڇا چيائين؟...“

”چيائين نه ڪيس گهر مان ڪو به مزو نه ٿو اچي؛
جڏهن پڻس پورو جو پورو پئسو نه ٿو ڏي ته
گهر ڇڏي هليو ويو ها. منهنجي خيال ۾ تون ڪيس

ڪنهن به ڳالهه جو زور نه ڪر. جهڙي ڪيس وڻي ائين ڪري.“

”ڪهڙو ٿو ٿس زور ڪري؟ جهڙي وڻيس ويهي ڪري.“ ٿورو ترسي چيائين، ”هاڻي ته ٿورن ڏي وڃي ڪيس وٺي اچ. مان استري آهيان. منهنجو وڃڻ ٺيڪ نه لڳندو.“

مون پڇيو، ”ڪيڏانهن ويو آهي؟“

ڪنگولي جي زال منهن ٻئي پاسي ڪري چيو، ’شايد شيامپور...‘

شيامپور ۾ جڳي ويشنون جو آشرم هو. وچولي عمر وارا ويشنو ۽ سنڌن پونئيگ اتي رهندا هئا. اهي ويشنو ڪڏهن اسانجي ڳوٺ ۾ ايندا هئا. ٿورو اڳ شيامپور ۾ ٻه سنڌن ميلو ٿيو هو، جنهن جا رهندڙ ٿلهي عمر وارا پونئيگ به اچي هن آشرم ۾ رهڻ لڳا هئا. ٿورا ڏينهن اڳ انهن مان ڪي اسانجي ڳوٺ ۾ اچي ناچ ڳائڻ لڳا. جنهن ڳوٺ جي استرين ۽ پرشن ۾ چڱو اُتساد جاڳيو هو.

مون چيو، ”اوڪي ڪنهن بدائي شيامپور ويو آهي؟“

ڪنگولي جي زال غصي مان وراڻيو، ”پهو ڪٿي وڃڻ لاءِ جاءِ اٿس؟“ ڌاڙ ڪرڻ ڏي چيائين، ”لعنت وڃهڙ ڪان اڳ ....“

"ڏس، ڏس - اُن غصي ۾ رهي آهين. اهڙي
حالت ۾ ڪيس واپس آڻڻ ٺيڪ نه ٿيندو. هُن جي
اچڻ سان وري ساڻس جهڳڙو شروع ڪري ڇڏيندين."
گنگوليءَ جي زال ڳالهائيندي چيو، "نه، مان ساڻس
اصل نه وڙهندس. اُن وقت ڪيس وٺي اچ."
مان شماچرڻ کي ٻاهر سڏي ٿاڻي طرف ويس، جو
نه داروغي کان موٽڪي خبر پئي هئي ته گنگوليءَ
رات اُتي ئي ڪانه هئي. مان گنگوليءَ کي وٺي
آيس ۽ ڪيس اندر موڪلي، ٻاهر ٻئين ڪمري ۾ انهيءَ
سندن گفتگو ٻڌڻ لڳس. زال پڇيس، "سڄي رات
ڪٿي هئين؟ مان ته اهڙي منجهي پيس جو صبح
سان ئي ماستر کي ڳولهڻ لاءِ موڪلم."
گنگوليءَ گنڀير آواز سان وراڻيو، "تون ڪٿي هوندس؟
شو مهراج جي جهوپڙي ۾ ئي هئس."
زال حيرت ۾ پڇي چيو، ڇا! جنهن ٻُڍڻ جي
آستان ۾! مساڻ جي ڀر سان! اڙي منهنجا...... مان
ڪٿي ڪريان؟"
گنگوليءَ لاپرواهيءَ سان چيو، "منهنجي لاءِ
گهر ۽ مساڻ ساڳئي ڳالهه آهن. اڄ دنيا ۾ ڪهڙو
وقت رهيو؟"
"توکي اهڙيون اشڀ ڳالهيون نه ڪرڻ گهرجن."
گنگوليءَ چيو، "مان نه سچ ٿو چوان. سچ جي

ٻاهر لان ۾ اڪيلي سان ، ڏينهن ٻه ۽ ٽي ڀيرا ٽهلندو رهيس.“
پوءِ هو هيلسو ڪاني ٽولي ۾ ٻڌڪي لڳو ۽ وري ،
چماڻين ، ”منهنجي ڏولي ۽ خميس ان ڏوني وٺ.“
زال پڇيو ، ”ڇو ؟“
”چاڪاڻ ته اڄ شام جو ميٽنگ آهي .“
”ته ڇا . لوڪي ميٽنگ ٿيڻ لاءِ وڃڻ جي ڪا
ضرورت ڪا نهي .“
”ڇو ڇا آهين ڇا ؟ ڇو ڪرڻ مولڪي ايترو ڇپيو
آهي ۽ جيڪڏهن عام سياڻي نه ليس ته ڪاڻهون ڇا چوندا؟
لوڪي شايد منهنجي ٿو ڦن بورڊ تي ٿو ٻڌائيندا ته ڇو
جي ٻڌائي ٻي رهي آهي . ٻو مان اُن جي استيفا
ڏيڻي رهيو آهيان . داروغي ٿي به ٻڌائي ڇڏيو اٿم .“
”بيوقوف ٿيو آهين ڇا ؟ اهڙي ڳالهه اصل ن ڪجِ“
”ضرورت ٿي ڪهڙي آهي ؟ مونکي ڪونسٽ
با وارڊ ته آهيڪي ڪرڻ . سڀ ڏيکي ڏئي ته آهين .“
”چڱو بدتي جڏ . من لوڪي گهوڙا ٻاهر قدم به
نه رکڻ ڏيندس . جيڪڏهن ميٽنگ جي وري ڳالهه
ڪئي ته منهنجي چرڻ وت سو ڦوري خون جي
ٽنگا وهڻي ڏي ڇڏيندس .“
جي ڏينهن ماڻي ڏانهن بعد ٻاهر لڪري رهيو هوس
ته منهنجي زال پڇيو : ”ايتري گرميءَ ۾ ڪيڏانهن
ٿا وڃو ؟“

„ اورو ٻاهران ئي اچان ٿو."

„ اهڙي لڳي اٿس ته ماڻهوءَ جي اکر ئي ساڙي ڇڏي! هن مهل اوهالکي ڪيڏانهن به نه وڃڻ گهرجي. اندر ئي ڪمري ۾ وڃي ليٽي پئو."

مان پيو ڪنهن لڳس ۽ چيم، "مان جلد اچان ٿو. اورن ڏينهن کان ٻوءِ نه ڇهڻ ۾ سڄو ڏينهن اُس ۾ ٿي ڪم ڪرڻو پوندو."

منهنجي زال چيو، "اڇا! ته اها ڳالهه آهي. الهڙيءَ ڪري لوهڻ اس ۾ گهمڻ لئي ٻاهرڪي هري ويا آهيو!" اورو وقت منهنجي منهن ۾ چتائي نهارڻ بعد ٿوڪبازيءَ جي لمولي چيائين، "راتب لوهڻ دال چانور ڪاڻ استعمال ڪري رهيا هئا. پر اڄ نه ٻاجهون، مڇي، ڪمو وغيره ڪجهه به نه ڇڏيو." ٻوءِ ڪجهه لڳي ٿوءِ ۾ چيائين، "اهڙي جوڀاڻي کان ٻهتر وڃي اندر آرام ڪر پو."

مون چيو، "لوري دير ۾ ٿي......"

منهنجي زال جو منهن لعل ٿي ويو. چيائين "چڱو، وڃو." ۽ زور سان ٻاهرن جي ٽڪ ٽڪ ڪندي رڌڻي طرف هلي ويئي. ڪمنس وڌيڪ چورڻ واجب نه سمجهي مان به سمهڻ واري ڪمري طرف هليو ويس.

لوري ڪرڙي مون جاڳي منهنجي زال کي پرسان ويٺو ڏٺو. چيائين، "ديش جي دکن جي حال کان اوهالکي

شايد لنڊ ڪي نه لڳي اٿئي. ڪو پراڻ ڪي گهرايان؟“ مان
اڪمون مهڙمند، الي، بنس ۽ لنڊاڪري آواز ۾ چيم،
”بلاشڪ گهرائينس.“ او چتو مينڪ جي ياد ڪري
اٻندي ٿي پڇيم، ”اڏري آيو هو؟“

منهنجي زال ورائيو، ”جي ها. ويچارو ڏاڍي
اڪيلائي ۾ پنهنجي ويو آهي. پوڙهي گنگا ليءَ سياڻي
ليٽ جو انجام ڪيو هئس پر بڌي لو نه سندس زال
نياڻو موڪليو آهي نه هو نه اچي سگهندو. انهيءَ
ڪري لاڙي لوهالڪي ونڊ آيو هو.“ مون پڇيو، ”ٻڌو
ڪنهن ڇا چيو؟“

”چيو ماٺس نه هو ڇاڪ وچڙ لاءِ تيار آهي. سندس
فڪر نه ڪر ۽ ٻئي ڪنهن کي وجهي ڇڏ.“

او چتو ٻڌڻ جو آسمان ”وڏي ماڻهو“ جي
نعرن سان گونججي ويو. مون چيو، ”سڀ بابو نه اچي
ويو آهي. مونکي هينئر ضرور وڃڻ گهرجي.“ منهنجي
زال ڪلي چيو، ”نه نه، لوهالڪي اصل نه وڃڻ گهرجي.
لوهالڪي ٻڌي ٻوڙ ۾ وڃي، ڪٽي اڇي ويندا.“

مون ڪنهن نه سان چيو، ”مونکي ٻڌي جو ڪٽي
ويندا، جڏهن مان خوشيءَ سان ساڻن وڃڻ لاءِ تيار
آهيان.“

مينڪ جو هندو نسٽ اسڪول جي ايوان ۾ نه ٻڌو
ٻرڻ جي چوڪ ”چالدي - مذهب“ ۾ ڪمو ولو

هو. اسڪول وارن ٻهيڙن ڪرسين ۽ غمرن ڪجهه
نه ڏنو هو الهيءَ ڪري ٽئين جولاءِ سياڻي راڌي
شيام الاءِ ڪجهه ڪرسيون، ٽيبل ۽ بينچ ڏيئي پنهنجو
سڄو گهر خالي ڪري ڇڏيو هو. اهي وچ ۾ ٻه بندوبست
۽ خاص مهمانن لاءِ رکيا ويا هئا. عام ماڻهن لاءِ زمين
صاف ڪئي وئي هئي ڇاڪاڻ ته اُنهن لاءِ ٻئي ڪنهن
جاءِ جو بندوبست نه ٿي سگهيو هو. ها، باقي استرين
لاءِ جدا بندوبست ڪيو ويو هو. پرسان منڊپ جي
ٽنهي ئي پاسن ۽ ٻيهر لاءِ ڪجهه ڪنتان جون چادرون
۽ چانئون وڇايون ويون هيون.

مونکي نه سنڌ ۾ ٿي ناريءَ اڳئي وڌي اچي ڪيڪاريو
۽ سرلن بابوءَ سان هٿلي واقف ڪرايائين. سرلن بابو
ٻئي هٿ کڻي نمسڪار ڪري چيو، ”لوهڻ هتي جي
اسڪول جا ماستر آهيو نه؟“ مون ڪنڌ ڌوڻي
هاڪار ڪئي.

سياڻي راڌي شيام جي پرسان ڪرسيءَ لي ڪنيو
ڇهري واري هڪ سندري وٺي هئي. مون ناريءَ
ڏانهن اُن سندريءَ بابت سوال پڇندڙ نموني ۾ نهاريو
۽ واڪائين، ”شريمتي رادا ديوي - سرلن بابوءَ جي ڌيءَ
آهي.“ ناري اڳتي وڌي وڃي. رادا ديويءَ کي
مهنجي باري ۾ ڪجهه چيو. لورو مرڪندي، ڪنڌ
ڌوڻي هن مون ڏانهن نهاريو. راڌي شيام جو سرلو

مونکي ۽ مٺو لڳندو هو. پر ڪجهه ڪلاڪ بعد ڪرفيو پوري ٿي هو
پنهنجو رواجي طرح ڪيئن ڇهرو اڃا به ڪنهن پٺاڻي
ويٺو هو.

آهستي آهستي چالدلي منڊپ ماڻهن سان ڀرجڻ لڳو. زالن ۽ ٻارن جي گوڙ سبب ڪن ڄڻ ڦاٽي رهيا هئا. سرلا ٻاهر ڇمو، "لارنجا بابو (لاري) خوب پرچار ڪري رهيو آهي." مون ڪنڌ ڌوڻيو ۽ دل ئي دل ۾ ڀاڪي چيم، "سنڌس پرچار جي ضرورت ئي ڪرا هئي. هي ماڻهون پنهنجي مرضيءَ سان ئي هتي آيا آهن. توهانجي لٽريچر جو ڪون ڪر شوق ڪرائي. هنن سمجهيو ته هتي شايد ڳائڻ وڄائڻ يا ڪٿا ٽوٽڪا ٿيندي. لڪانڪالءِ هنن ايترا شهري ۽ زالون گڏ ٿي ڪڍهن ڪولڙانا آهن."

لاري ماڻهن کي چپ ڪرائڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو ۽ سنڌس ڪاڏيءَ جي خميص ۽ ڪالڏي ٽوپي پرپال سالي والنٽيئر هڏالهن هوڏالهن اچ وڃ ڪري ماڻهن کي ويهاري رهيا هئا. آخري ڏهن ڪالپوهه سڀ خاموش ٿي ويا. لاريءَ ٽيبل جي ڀر سان وڃي راڌي شيام جي سياهتي لهڻ جي رٿ ڏني ۽ لاريءَ سندس رٿ کي ٽيڪو ڏنو. پر راڌي شيام اڳيرتي سياهتيءَ جي ڪرسي تي وڃي ويٺو هو. راڌي شيام کي ڳوٺ ۾ ڪپڙي جو دڪان هو ۽ ٻاج خوري به ڪندو هو.

هن ڪيترائي دفعا ٻولڻ ٻوڙ جي سڃاڻپ لاءِ جي
ڪوشش ڪئي هئي. پر ناڪامياب ٿيو هو. شايد انهيءَ
سبب لاريءَ سان شامل ٿيو هو. حياليءَ ۾ ايترن ماڻهن
جي سامهون ڪرسيءَ تي ويهڻ جو موقعو ڪنهن ڪڏهن
نه مليو هو. سندس ڪرسيون وغيره ڏيڻ جو به
اهوئي سبب هو. مٿان پيو ڪو نه اچي ويهي ان
خيال کان هو اڄ تي ٽڪ لي ويهي رهيو هو. جيڪڏهن
ڪنهن سڃاڻپ نه ڪئي ها ته شايد ڪرسيون ڪٽي هليو
وڃي ها. لاريءَ ڪن ۾ چيس، ”هاڻي اوهين
شڪر نه ڇڏيو.“ راڌي شيام وراڻيو، ”ڇا لاءِ؟
مون چند ڏڻ آهي، هيءَ ڪرسيون ۽ ٽيبل
ڏنيون اٿم ......“

لاريءَ چيو، ”اهو ٺيڪ آهي.“

راڌي شيام ڪرسيءَ تي ويٺي ئي رڙ ڪئي، ”چڱو،
چڱو. شڪريه ...“

ريوا ديوي اندر ۾ مشڪي رهي هئي. لاريءَ
ٿنڍيءَ تقرير ۾ سر ٻين بابو ۽ سندس ڌيءَ جي واقفيت
ڏني ۽ سر ٻين بابوءَ کي تقرير ڪرڻ لاءِ عرض ڪيو.

سر ٻين بابوءَ جو قد ڊگهو ۽ سر بلڪل سنهو هو،
هو ڏکار جي سياڻپ ملڪ جو سچو پڪو عيوضي پئي
لڳو. سندس مٿي تي اڇا وار هئا، سندس لڪ

ڏٺو ۽ اکيون ننڍڙيون پر انتهائي تيز ۽ لڪيون هيون.
سندس منهن جا هڏا صاف نظر پئي آيا. ڪيس
اڌ ٻانهن سان ڪاڏيءَ جي خميص، ننڍي پر واري
ڪاڏيءَ جي ٽوپي ۽ سوديشي چمپل پاتل هئا.

پر ٻيو؟ — سنڌر، ڪومل سرير ۽ نوجوان. ٻيءَ
وانگر سندس منهن چرڪندڙ نه پر ڪجهه ڏکيو هو.
چهنبدار ڪاڏي، سنهڙا چپ، چمڪندڙ ۽ ڪاريون
اکيون. سندس بدن تي رنگ به ڪجهه عجيب هو.
جنهن سان هوءَ گفتگو ڪري رهي هئي سو قد ۾ ڪم
ڪندڙ ان لڳي ويو! ڪيس دکي نمونيءَ جي ڪاڏي
جي ساڙهي ۽ ان سان ٺهندڙ بلائوز پاتل هئا. هن
۾ نيري رنگ جو سوديشي سئنڊل هوس. سندس
سو ان لئي زيورن جي ڄڻ ته اصل نه هئي، صرف ٻانهن
۾ ٻه سون جون چوڙيون ۽ ڪنن ۾ دُر. جنهن کي سولن
ٻاهر لتر ٻار ڪري ڇڏيو، اُنهن لڳن ريوا ديويءَ ڀڃڻجي.
ڪرسيءَ مٿنجي طرف ڏسندي چيو، ”لوهين ڪٿي
ءِ سيتر آهيو؟“

مون چيو، ”جي ها.“

ريوا ديويءَ اورو مشڪندي چيو، ”اچا گهڻو
وقت غلامن جا چوڪيدار ٿيا رهندا؟ لوهين اسان
سان ڇو نٿا هلڻ اچو؟“

جهٽ ڀيڪ چوڪرن کي گرامر ۽ صورت خطي ٻاڌي

ماڻهن جي منهنجي دل مٿيءَ جي پتلي مثل لڳي ويئي هئي
لڳي هئي ۽ منهنجي دل ڌڪ ڌڪ ڪرڻ لڳي. اهڙي
مٺڙي آواز ۾ ڪاٻه سمدري ـ جيڪڏهن مونکي ٻاهر ۾
نيڻ لاءِ چوي ها ته ٻه ماءِ سولائيءَ سان ڪري ڇڏيان ها،
ڪانگريس ۾ شامل ٿيڻ لاءِ هڪ وڏي ڳالهه نه هئي. پر
جلد ئي مونکي زال ۽ ٻار اچي ياد پيا. مون دل ئي
دل ۾ چيو، ”ماتا منهنجا چندي، مونکي بچاءِ صرف
هيءَ ته تعلي بچاءِ.“

رماڻ ڏيرڪيءَ چيو، ”مهاتما گانڌي جيل ۾ آهي ۽
بيا سڀ وڏا اڳواڻ اندر آهن. ديش جي دل اڳ ۾
جلي رهي آهي. ۽ توهين ڪيئن ٿا آرام سان ويهي
رهيا آهيو؟“

انهيءَ وچ ۾ سربن ٻابو ماڻهن کي جوش ۾ اچي ڪاٽڻي
رهيو هو... ”ڪنهن ڏينهن اسان جا گدام ان سان ڀريل
هئا، اسان جو ملڪ مڃيءَ سان ڀريو هو ۽ ڪيترن ۾ سک
سالم هئي. انگريزن اسان کان سڀ ڪجهه کسيو آهي.
اڄ دنيا ۾ اسين ڇڙا ۽ غريب، اسان ڇڙو ۽ مفلس ۽
ڏڪريل ڪرڻي نه آهي. اسين ماءُ کي ’ماتا‘ چئي ته
ته پڪاري سگهون. انگريزن اسان جي ترڪي گهٽي
ڇڏي آهي. جيڪڏهن اسين ماتا جي عزت ۾ ڪجهه
چڻون ٿا ته انگريز اسان ڏانهن بندوقون الارين ٿا ـ ۽
ڪي ايمان ۽ ٻئل ماڻهن هنڌالهن هو ڏانهن ڏسي

ڇرچا ڪري رهيا هئا. انهن ڏينهن ڪهور ڪري
لهوار پيدا ڪري سورين ٻاهر ڪڍيو، "اڙهالڪي منهنجي ڳالهين
مان عزو نه ٿو اچي ۽ اچي نه ٿو سگهندو. ٻه سؤ سال
جانورن جي حوالي گذارڻ بعد اوهان پنهنجو انساني پڻو
۽ سومان وڃائي ڇڏيو آهي. لوهالڪي پنهنجي ماٿا،
پنهنجي ڏٺل ۽ برباد ٿيل ديش جي آه ٻڌڻ ۾ نه
ٿي اچي. ٻڌا آءٌ پاڻ پنهنجي ماٿا جي سپاهين مهاتما گانڌي،
نهرو چندر ۽ چترنجن داس ٻڌي، اسان ٻڌي. انهي
ڪري ٿي اسين گهربار ڇڏي نڪري آيا آهيون.
اڪيلو ڪوليو ۽ ڏسو، اساڻي ڏکن ۾ آئي جاءِ ڏني
آهي. سڀ هندستاني هو ڏانهن ڏسڻ لڳا. جنهن ڇنڊ
جي سپاري اسين پهندا آهيون، تنهنکي ٿي آئي اڪيلو
واري ڏي! انهن جا ڪمي مڪاسي سڀ اچي
ڪٺا ٿيا هئا ۽ "ٻڌ - ٻڌ" ڪري زور سان ڪارڻ
لڳا. واڻنهن ۽ جي ڪين بس ڪيائي ۽ چيو، "هي
ٻي ٻاڻ آهي اوهين چپ ڪري ويهو." گهربار
ڇڏي نڪري اچو. ديش جا سڀ استريون
پرش، ٻڍا وڏا گهر ڇڏي نڪري رهيا آهن،
حياتيون قربان ڪري رهيا آهن، پنهنجي جگر جو
خون ڏيئي رهيا آهن. آسمان ۾ ديش جون آهون
گونججي رهيون آهن. اوهين ڇا اهي ٻڌي نه پورائي
رهندا؟ پنهنجي جي دلما اچو. هڪ هڪ ڏکڙي

اهڙا آهي. هندستان جا چاليهه ڪروڙ ڏٻراسي پنهنجي چاليهه ڪروڙ مضبوط دلين سان اڇو لڙ گڏجي هن يڌ ۾ شامل ٿيون. اسان جا گهر وري نه ٿيندا، اسانجي ماتا وري سکي ٿيندي. چئو، زور سان چئو - "وندي ماترم."

"وندي ماترم!" — ناري، سندس ٽوليءَ :

ڪيترن ماڻهن زور سان پڪاريو، "وندي ماترم!"

رياد يوڪيءَ مشڪندي چيو، "اوهين به چئو وندي ماترم. انهيءَ ۾ نه ڪو حرج ڪونهي."

مون ڪلي چيو، "چئي نه رهيو آهيان دل ۾!"

رياد يوڪيءَ چيو، "ڪنهنکي ٺڳي رهيا آهيو؟ اوهين شايد سمجهو ٿا نه انهيءَ دوکي ۾ اوهين پنهنجو السائيٽو گم ڪري رهيا آهيو."

سڀڪو پنهنجي جاءِ تي ويٺو. ناريءَ راڌي شيام کي لڙڻ ڪرڻ لاءِ عرض ڪيو. راڌي شيام ڪنڌ ڌوڻي چيو، "ڇو نه ٿو ٿيو آهين؟ مان لڙڻو ڪٿي ڪري سگهندس!" ناري چيو، "انهن تي ليندو آهي"

ناريءَ راڌي شيام کي چٺي الاريو. هو پکهر ۾ ۾ ڳار جي وهار. ناريءَ چيس، "شروع ڪريو. ڪجهه چئي ڏيو."

راڌي شيام هٿي ڌوڻي، "جهڙي هن مهاشه چيو برابر آهي. لوهان سڀني کي سندس چٺي موجب ٿي.

هلڪا گهر جي. ”اِلي هڪڙن انسان چيو،“ راڌي شيام جي ولائتي ڪمري جي دڪان کي باهه ڏني.“ راڌي شيام ڪنڌ ڌوڻي چيو، ”ها ڙي ها! انهن ڪڏهن ڪا سيٺي کي بڏاليندا هس.“ اُٿيءَ ڪمرو ڇڏي واپس ڪرسيءَ تي ويهي رهيو.

ربوا ديويءَ چيو، ”مان ٻُڌو آهي استرين سان ملڪ ڇاڙهان لئي. اڇو.“ موهن لال ريءَ کي ان لاءِ سڏ ڪيو ته هُن چيو، ”تو هتي اچو ته جهڙي مان استرين جي عزت ايمان وڃن، انهن تي مرد لکان لنڌي عمر وارن سنڌين کڻي پڪو ڪيو. جو ڪربون وائڙن وانگر لهرڪ لڳيون. ڪهڙيون تو ڪمزوريءَ وچان مشڪ لڳيون، ۽ سنڌجي زال ڪارن ۾ هڪ دعوى مون ڏالهن ڏسي، منهن ڪڍي ٻئي طرف ڦيريو!

ربوا ديويءَ استرين کي لفظ ڪندي چيو، ”عملي جي ڪاميابيءَ جو مدار اوهان تي آهي. منهنجو اهو مطلب ڪونهي ته اوهين گهر ڇڏي اچو. هو انهنجي مردن کي موڪل ڏيو. هيءَ وقت گهرن ۾ ٻارن ٻچن ۽ مٽن مائٽن سان آرام ڪرڻ جو ڪونهي. لوهانڪي راجپوت استرين جي جاڳ آئي. هو پنهنجي مڙس ۽ پٽن کي هٿ سيهراني ڏڪ ڏئي ۽ موڪلينديون هيون. جنگ ڏهن هو وچ مان موٽي ايندا هئا ته ڪين گهرن ۾ اچڻ نه ڏينديون هيون ۽ سمجهائينديون

ٿي ڪين هيون. ڇا، اُهي ڪي پنهنجي مڙس سان
اوهان کان گهڻو پيار هو؟ اصل نه! ڪن پنهنجي مڙس
سان بيحد پيار هو پر سو لنئر نا، بهادري ۽ الساپٽي
سان ڪين اُن کان به وڌيڪ پيار هو. اِهي ڳالهه، هلڪل
هلائڻ لاءِ اسانکي پنهنجا گهر جن اسين سڀ غريب
آهيون: پر الله سمجهه به نه پاليءَ جي ڦڙن جو نهمل
آهي. ناراڻا ناٻوءِ مردن مان ڪجهه پنهنجا گهر ڪيا آهن.
توءانکي به ڪجهه ڏينهن گهر جي. توهان جا اِهي پنهنجا
قوم جي بنديءَ ۾ جمع ٿيندا."

اِهو ٻڌي سڀني منهن ڪٿي ٻه ڪيو! صرف منهنجي
زال هڪ چوڙي لاهي منهنجي ڌيءَ هٿ مرڪلي
ڏني. ناريءَ زيوا ديوتيءَ جي ڪن ۾ ڪجهه چيو ۽
هن منهن وراڻي مون ڏانهن ڏسڪندي چيو، "او!
مون سمجهيو." ناريءَ جي هٿ ليچمي اڳتي وڌي
آئي ۽ سندس سامهون اچي بيٺي. ڏسڪندڙ هٿن سان
هن پنهنجي سوني ڏرن جي جوڙي زيوا ديويءَ جي
هٿن ۾ ڏني. هڪ غريب استريءَ جي شادي جي
شايد اهائي بچيل نشاني هئي. پنهنجي ڀاءُ خاطر هن اها
قربان ڪري ڇڏي!

زندگيءَ جي ڪتاب ۾ جيڪڏهن ڪنهن نه لکيا
جو ذڪر ڪيو ويو نه ليچميءَ جي هيءَ پهرين سڀني
کان مٿي ۽ امر سمجهي ويندي!

ممڪن ٿوري لمحي بعد، سرين بابوءَ سندس ڏيهه
جي ڪار ۾ وهاري جٽن مان گهر موٽيس. اتي منهنجي زال
پڇيو، "مان ٻچي سڪهان لئي اينترو وقت اوهين اتي
ڇا ڪري رهيا هئا؟" مون لاپرواهيءَ سان وراڻيو،
"ڇا ڪريان؟ هنن ڇڏيو ئي نه ٿي!" منهنجي زال
غصي ۾ چيو، "هنن لوهانکي نه لئي ڇڏيو يا اوهين
جهڙو وانگر ته ڇنڊڙي پيا ڏيئا!" ٿورو ترسي چيائين،
"هنن - يعني اُنا ڪمبختن جي ڳڙي نه؟" مان چپ چاپ
چپ ڏانهن نه ڏسندو رهيس. مون پنهنجي سڄي بدن
تي سندس ڪرڙي نظر چڱيءَ طرح محسوس ڪئي.
ٿورو وقت ترسي وري چيائين، "لوهان ڪان
جيڪڏهن گهر ۾ ڪو سوال اوڇي ته لوهين ان جو
جواب ڏيڻ به واجب نه ٿا سمجهو؟ ٻانهون ٻڌي ميهن
سمجهائي ويٺي آ رهو. مان ٻچي سڪهان لئي لوهانجي
بحث ۾ اهڙي ڪيڙي ڳالهه هئي جو لوهين اينترو ڪلي
رهيا هئا. مون نه ڏٺو نه ڪو هائيجر لڳو ۾ ٻاور و
ڏٺي ان نه هو."

مون وراڻيو، "عليچل باهمه مولکي ٻڌائي رهي هئي،"
"اهو ته مون به ڏٺو ته ڪجهه اوهانکي چئي رهي
هئي. پر اهو 'ڪجهه' ڇا هو سو مون ٻاهر ڪري
ٻڌائيندا؟"

"مونکي عليچل ۾ شامل ٿيڻ لاءِ چئي رهي هئي

لوري وقت ۾ هوءَ حمل ويندي. مولکي ان جمل
هلڻ لاءِ چيو رهي."

منهنجي زال غصي ۾ رڙ ڪري چيو، "ها،
ته ڇا اوهانکي مزو ڪٿي ايندو؟ الهيءَ ڪري شايد
اسانکي مردن کي ڪلڻ لاءِ چئي رهي هئي. مان
ته سڀ ڪجهه سمجهان ٿي. جيئن ٿيڪ مونکي سندس
امولي وڻس وڃي ڪرڻ جي جاڳ ڪرنهي لڌي
ته منهنجي ڪوڙي ۾ مغز آهي، صفا بيوقوف ته
آهيان. اهڙي لمولي سان مشڪل... شل سندس منهن
جلي رک ٿئي!"

مون چيو، "اهڙين ڳالهين ڪندي لوکي شرم
اچڻ گهرجي. هوءَ ته ٻاڙ لنهنجي ساراه ڪري رهي
هئي."

"اڄنسد هجي اهڙي ساراه لي! مون ته بمقاندي
پنهنجي چوڙي وڃائي. الهيءَ ڪان ته ڪنهن بر هملڻ
کي يا منڌر ۾ ڏيان ها."

مون چيو، "سچ پچ تو ڏاڍو ستو ڪيو. اسانجي
ديش جي ڏاڍي خراب حالت آهي. هيءَ وقت
ڪنهنجي ٻه گهر ۾ ويهي آرام ڪرڻ جو نه آهي. اسان
مان هر ڪنهن کي وقت آڻر سڀ ڪجهه ڪرڻ
گهرجي."

منهنجي زال منهن ۾ گنج ٻاني پڇيو، "ڇا مطلب؟"

مون چيو، ”مطلب اهو ته اسان کي هلچل ۾ شريڪ ٿيڻ گهرجي.“

”ڪنهنکي شريڪ ٿيڻ گهرجي؟ توهين کولي کولي چوڻ ٿا ٻڌايو؟“

”مونکي ۽ منهنجي مثال جي ٻين ڪيترن کي.“

منهنجي زال اکيون وڏيون ڪري چيو، ”اهي خيال دل مان ڪڍي ڇڏيو. عاٺي سان لوهالکي هٿان پڙهه ته ڪڍڻ ڏينداس. توهين وڃي هلچل ۾ شريڪ ٿيو ۽ مان ڪيڏانهن وڃان؟ ٻچڙا ڪير ۾ اڏهندي آئي آهيان، ڪٿي؟“

ڪجهه ته هجي... مون دل ۾ جيل وڃڻ جي هڪ ڳري ڇڏي پر پنهنجي ته ٻي ڪوڙ ۾ سنسني ڦهلجي ويئي. ٻي ڏينهن جي ٽولي آدم ۽ نشيدار شهر جي دڪانن تي پڪيٽنگ ڪرڻ شروع ڪئي. مون زال کان وڃي حال احوال معلوم ڪرڻ جي موڪل گهري. گهٽي ۾ بدل ڪاڻپوءِ مونکي وڏي پٽ جي نظرداريءَ هيٺ ڇڏيائون. اڳي پهچي مون ڏٺو ته دڪان ٻاهران ماڻهن جو ميڙ لڳل ويو هو. مان ميڙ ۾ گسي ٻاهران قطار ۾ وڃي بيٺس. منهنجي پٽ ڊاهن ڪئي ته هو مونکي چڱيءَ طرح ته ڏسي سگهندو. الڪري مون ڪمر ٻانهن ۾ ڪٽي جلهيو.

اهيءَ ڏينهن تاري ۽ ٽين جو وارو هو. هو ماڻهن

ڪي همت ٻڌي آزي نيزاري ڪري شراب لاءِ وٺڻ
لاءِ چئي رهيا هئا. ڪي ماڻهون سندن آزي نيزاري
ٻڌي موٽي ئي ويا، ڪي موقعي جي تاڙ ۾ بيٺا رهيا،
ڪي ڪين ٿي ڪري نه هٽي اندر لئي ويا؛ ڪي ته ووڙي
اندر ٿي هليا ويا. ميز ۾ تماشبين خوب ڪلي رهيا
هئا. جماليءَ ۾ اهڙو مزو هئن ڪڏهن نه ڏٺو هو.
اوچتو، ”هٽي ۾ چور، هٽي ۾ چور“ جا آواز ڪندو ٻشو
اچي ۽ چهر پيهي رهيو. هر ڪو سندس منهن ۾ چٽيءَ
طرح ڏسي سگهيو ٿي ته نشو خوب آهي ڪاڻينديڙ هو.
هڏن جي پيڙهي مثل ٻدن، لڪڙين جهڙيون سنهيون
ٽنگون ۽ ٻانهون، پيٽ اندر پيل، ڪوپي مثل اکيون،
ڳل اندر پيٺل ۽ مٿي تي تمام ٿورا وار!
ڪيس ڏسي تارو ۽ پمو وڏي آيا. ٻشوءَ هيڪ
ڪٽي چيو، ”لوڪن مونجهي اصل چنتا نه ڪريو. سامهون
هئن ماڻهن کي وڃي جهليو.“ انهن چئي هن ٻه ٽي
ماڻهون ٿي يڪار ڻن جي اندر وڃڻ لاءِ موقعو ڳولهي رهيا
هئا. پمو يڪدم انهن ڏانهن وڌي ويو. ٻشوءَ چيو،
”مون هميشه لاءِ ڳانجو ۽ آفيم ڇڏي ڏني آهي.“
پوءِ ڏوليءَ کي هٿ ۽ وت قابو ٻڌي چيائين، ”اڄ
مان اوهان سان گڏ جي ڪنگ ڪندس.“ انهن ڇٽي
هو اڳتي وڌي، همت ٻڌي ماڻهن کي چوڻ لڳو،
”ڀائرو - ڪڏهن به ڳانجو نه ورتائجو. ڳانجي ورتائيندڙ

ڪنهن ۾ ٻئون ٻماريون اڇو لٽن ۾ سندس ٻمٽ کي
مون والڪو لمو وجي!“ - ۾ هن ٻهنجي ٻمٽ ڏالهن
اشارو ڪيو. ٻوه چيائين، ”ڪالهي ورڪالمنڊ جون
ٻهون ڪروپي لمو رهن، باغ رڪامهي وجنس ۾ للاه
سڪي وجهس. لنهڏڪري ٻاٽر و - ڪالهي ولخ ٻدوان
شريف السان والڪو ڪهر موٽي وجو. بابو لوهالڪي الهيءَ
ڏينهن ٻدابو لہ اوهالجي ڪهر ۾ آڪه جلي رهي آهي ۽
چمڪ ٽائمن ٻهڄي ولي آهي - الهيءَ آڪ ٻجهائڻ ۾ مدد
ڪرڻ ٻدران اوهين هتي چو لاڳوڙ ڪري ٻو؟“ ٻوه هو
جملهه لي ٻڌي هڪ رکي اکمون ٻند ڪري ۾ ڪنڌ
موڙي براٻر سوال جي لعاليءَ [؟] مثل ٻمنو رهيو.
تماشبين ٽهڪ ڏيئي کلي رهيا هئا. ٽارو ۾ ٻمو چوطرف
هو ٻدارن لي چوڪسي ڪري رهيا هئا. اوچتو ٻئو
سڌولي امنو ۾ ٻئي وراڻي چيائين، ”هو لو وجئي!
جهلموس .... جهلموس! “ ۾ دوڙلدو د ڪان ۾ وجي
هڪ ماڻهوءَ اڳيان ٻيهي هڪ لوڏڻ لڳو! ماڻهن خوشيءَ
۾ ٻوجي ٻمو ٽهڪ ڏنو.
لوڙي وڌ ڪالهوءَ ڪڙو ماڻهو مڙ ٻلدان وڏي
آواز ۾ چوڻ لڳو، ”ٻوڪ لهو بابا.. زال آهي.“ هو
ڪنهن الاسيالال زال کي ولي اڳتي وڌيو. ۾ مڙ اڳيان
اچي ٻملو. اسعري کي ٽلهي چادر ۾ ڪمل هئي ۽
سندس منهن ۽ صفا ٻڪمل هو. قدجي د ڪهي ۽

بدن ۾ اُرڀل هئي.

ٽاري اڳتي اچي هٿ جوڙي چيس، ”ماما، ٽوڪي آئيمر نه ونڃ گهرجي. مان ته توهانجي بيحد ممنون آهيان. مهرباني ڪري منهنجي ڳالهه ٻڌو.“ استري بيحد معل ٿيني رهي ۽ ڪو به جواب نه ڏنائين. سندس ساليءَ چيو، ”ڪمس پنهنجي لاءِ نه گهرجي. سندس گهر ۾ مريض آهي. ان جي دوا ڪاڻ ڪمس آئيمر جي گهرج آهي.“

ٽاري چيو، ”هي ڪا دوا ڪم آڻيو. اهو زهر جهڙو نه ڏيوس.“

ماڻهوءَ ڪجهه غصي ۾ اچي چيو، ”توهان ڊاڪٽر ناهيو. اسان ٽوڪي جو بندو آهيون؟“ پوءِ تماشبين ڏانهن منهن ڪري چيائين، ”ڏسو ڀائرو، هن استريءَ جو صرف هڪ ئي بيحد مرض ڪندڙ ئي آهي. ڪڇ ڪهڙي جو سوال آهي ۽ هيءَ چوي ٿو نه ڪا بي دوا آڻيو. سيڪڙي قسمن جون دوائون استعمال ڪيون ويون آهن. ڪوبراج چوي ٿو نه آئيمر بنا سندس بچڻ محال آهي!“ ٽارو هتي بيهي رهيو. پر ان ماڻهوءَ ڪي استريءَ سان وڌيڪ ڏسي سندس رستو روڪيائين ۽ ڪمس چيائين، ”صرف هن کي وڃڻ ڏي. ٽوڪي وڃڻ نه ملندو.“ ماڻهوءَ اوڙو مهڪي چيو. ”ذرا شرملي آهي. ٽڪڙي لئي مان سائنس وڃڻ چاهيان

اڙ حمر... ماڻا لوڻ اڪيلي ئي وڃ.“ جيئن ئي،
استري آئيم وري موٽي لڳي ته منهن ڪان ٻڙدو
هٽائي چوڻ پيائين. سهڻي حمرت ۾ پرجي ڏٺو ته اهو
لاو. ڳاڙهو جو ڏکمبر پال هو! سندس منهن ڪهاڻي
ڏاڙهي ۽ ڏکين مٿين ۾ لڪل هو. خوشيءَ ۾ اکيون
بند ڪري، جيب ٻاهر ڪڍي، آهستي آهستي قدم
وڌائيندو هو هليو ويو! ماڻهن وري به هڪ زور
دار ٺهڪ ڏنو!

اهڙيءَ طرح تماشو ختم ٿيندو رهيو. دل ۾ مان مهاتما
گانڌيءَ کي، آزادي حاصل ڪرڻ جو اهڙو سولو رستو
ڳولهي ڪڍڻ تي ڌنيواد ڏيندو گهر موٽيس.

رات جو هيڊ ماستر اچي ٻڌايو ته داروغي ڳوٺ
جي بزرگن کان صلاح مصلحت وٺڻ لاءِ ميڙ ڪيو هو.
شهر مان حڪم آيا آهن ته پڪيٽنگ ڪندڙن کي گرفتار
ڪري شهر موڪليو وڃي. اُتي، ڪين جيل موڪليو
ويندو. داروغي کي ڳوٺ جي ماڻهن تي الاچار
ڪرڻ جي مرضي نه هئي. ٺهڪري هن سڀني سان
صلاح ڪئي ته ڳوٺ جي ڇوڪرن سان ڇا
ڪجي.

جڏهن مون پڇيو ته ميڙ پوري ٿيڻ تي ڪهڙو
فيصلو ڪيو ويو ته هيڊ ماسٽر ورائيو، ”پهريون ڪم
ڏاڍو؛ ضرورت پوڻ تي ڪين مار به ڪڍبي.“

”ٻي ڪا هالکي خبر آهي، لاري ڪٿي آهي؟“
مون پڇيو.

هيڊ ماستر ٻڌايو. ”لاري ڳوٺ ۾ ڪٿي آهي! اڙي سائين، هو نه ڏينهن رات هڪ ڳوٺ کان ٻئي ڳوٺ وڃي لڦريون ڪري وارداتون پيو ڪري ٿو رهيو آهي. ڪمبخت سڄي ضلع ۾ اڳ جلائي ڇڏي آهي.“ ٿورو وقت ترسي چيائين، ”هو هلي سگهي ٿو! پاڻ ڇهه ٽي نه لاري هر روز ڪنهن طرح ماڻي نه نه ڪاٺيندو آهي. ڪنهن ڏينهن چانور ملندا اٽس نه ڪنهن ڏينهن صرف پٽس! جهڙڪ ڏهن سڃڻو لاءِ جام نه ملندي اٽس نه وٽ مهمان لٽي ٿي رات ڪاٺيندو آهي! جهڙڪ ڏهن سڌي رستي اچي هلي ها نه لاشڪ هڪ وڏو ماڻهون ٿي پوي ها. ويچاري ماڻس جو نصيب ڪوڙو آهي.“

مون پڇيو، ”داروغو کيس پڪڙي رهيو آهي ڇا؟“

هيڊ ماستر ٿوري اک بند ڪري ڪنڌ ڌوڻي چيو، ”ضرور، ضرور پڪڙيندس. پر تون ايترو الاوو ڇو ٿو ٿين؟ هو آسان وانگر نه آهي. هو شڪار ڏسي ٿي مارو ڪندو آهي. ڏاڍو چالاڪ آهي سائين... ها!“

ٻئي ڏينهن مون لي لاري ۾ ٻي کي هٿڪڙيون

هٽي لاٽي لي لطر بند ٿيو ويو هو. واپس جو
هيڊ ماسٽر آيو. مون پڇيو، ”مون ٻڌو آهي ته ٻاري
۽ ٻوڏ کي ڪڪڙ ٿو الن.“

هيڊ ماسٽر ورائيو، ”ٻرابر. ڪمن ڪڪڙ ٿو ويو هو.
ٻر سندن ماڻهن سندن سني ڪاس جي جوابداري
ڪٽي ڪمن چڙهيو. چوڪرن ٻه لوٻهه ڪٽي نه وري
ڪجهه نه ڪندا.“

مون عجب ۾ پڇيو، ”ائين آهي؟“

هيڊ ماسٽر نهايت خوشيءَ ۾ ٻر جي چيو، ”ها
سائين. جڏهن سندن هٿ ۽ ٻيو ٻڌي سندن ٻدن
لي ڪپترا جيسا چڙيا ويا لڏهن آهي روئيون ڪري
رهيا هئا! پارت مالا ۽ ڪالڏي ٻاٻائي وسڙي وين!
پنهنجي ليءِ ماءُ کي ياد ڪرڻ لڳا. ٻچاڙيءَ ۾ جڏهن
ڪمن چڙهيو ويو، لڏهن مهل لائمن جڻ اڪ سان زمين تي
ڪوڙي چڙ پائون!“

مون پڇيو، ”لوهالجه پاڳو ڇا ڪري رهيو
آهي؟“

”سندس وارو شايد سپاٽي آهي. ٻر مون کمن
ڪجهه وڏن ڏيڏرن جو ٻيد واسع ڪرڻ لاءِ اڳ تي
چڙهي چڙهيو آهي.“

”ڇو؟“

”صاحب بهادر ڏيڏر ڏسي ڊپ ۾ ٿي ڊڄي
ويندو آهي! جيڪڏهن ڪجهه موٽا ڏيڏر سندس

سڀ ليڊر نٽڻ ڪنڌ لڳا ته ملڪ کي آزاد ڪرائڻ
جي چرپر کي جلد ئي ڪرلي ويندس."

اهڙيءَ طرح هڪ هڪ ڪري ڳوٺ جا چوڌر گهر موٽي ويا هئا. پر جي هن ڳوٺن مان آيا هئا، اُهي سڀ ليڊر اڃا ته هيئي. ڪن ڀڪڙي بس ۾ شهر پهچي موڪليو ويو، جتي ڪنهن کي مهينو، ڪنهن کي ٻه مهينا جيل جي سزا پئجي ملي.

ڏهه ڏينهن گذري ويا. منجهند کان طوفان ۽ برسات وسي رهيا هئا هئا؛ آهستي آهستي اڌ رات ٿائين پهچي هليا. لنهڪري هيڊ ماسٽر اُن رات چڪر لي ڪونه آيو. ٻئي ڏينهن صبح جو مان ڪمر چار لاهه اچڻ لڳا لڳس. جڏهن هو آيو تڏهن مون ڏٺو ته سندس چهرو مشڪ سان چمڪي رهيو هو. هن چيو، "ٿوهان ٻڌو آهي؟ آخر شڪار هٿ ڪيو ويو. ٿائي، داروغو ڏاڍو چالاڪ آهي! ته ته سرڪار ڪيس داروغو ڪيئن بڻائي ها؟".

تعجب ۾ مون کانئس پڇيو، "ڇا ٿيو آهي؟" پنهنجي هٿن سان اشارا ڪري هيڊ ماسٽر چيو، "ٿاري پڪڙجي ويو، سائين. ڪالهه رات ٿاري ۽ سندس ٽولي آفيم جي دڪان جو تالو ڀڃي رهيا هئا ته ڪن سڀ سڀڙو پڪڙيو ويو.

مون پڇيو، "ٿاريءَ کي ڪٿي رکيو اٿئون؟"

”رکندس وري ڪٿي؟ صبح اٿڻ کان اڳ ۾ ئي ڪمس
مرڪلي ڇڏيائون.“

”هن راس جو لاري ۾ نه هلندي آهي.“

هيڊ ماستر يڪدم چيو، ”لاريءَ جي ڪهڙي ضرورت آهي: هو چور آهي. انهڪري ڪمس چورن وانگر ئي هٿڪڙيون ۽ چيلهه ۾ ڏوري وجهي ڪمس ٿاڻي ۾ پهچائي ويا.“ هيڊ ماستر جو سڄو بدن انهيءَ جو خيال ڪندي ئي خوشيءَ ۾ جهٽ لهڻ لڳو. چپ ۾ چڪ وجهي، منهن ۾ ڪنبج آڻيندي، هيڊ ماستر پنهنجي مڪ هوا ۾ لوڏيندي چيو، ”جڏهن ڪمبخت جا هڏا ٽڪر ٽڪر ڪندا ۽ کوپڙيءَ مان مغز ٻاهر نڪرندس تڏهن ٻي ڪير خبر پوندي! انگريز سرڪار سان چالاڪي ڪري رهيو آهي! هو سڄي دنيا تي راڄ ڪري رهيا آهن ۽ سندن اڳيان نه هيءَ لنڊڙي ڪوني مغل آهي.“

مون پڇيو، ”توهان کي اعتبار اچي ٿو ته لاري چور آهي؟“

منهنجي سوال جي جواب ڏيڻ ڪانسواءِ ٿي چيائين، ”توکي شايد نه ٿو اچي. انهن نه؟ نه پوءِ وڃي داروغي کي چئه.“

مون يڪدم چيو، ”منهنجو اهو مطلب نه آهي. مون چيو لاري اهڙو نه ڪري ها.“

”بري سنگت ساٿين بري سنگت! خيال طور تون

ٻاڪ ڏنو ته اُٿيو ۽ ڏٺم ڇا ٿيو. جواب سمجهه ۾
سڀ ڪجهه ممڪن آهي. منهنجي پاڙي ڪي ني ڏس.
لوري وقت لاءِ هو ته ٻه ماڻهو مثل ٻيءَ ڪي سامهون
جواب ڏيڻ لڳو." پوءِ هو هٿ ٻڌي مٿي لي
اٿڻ لڳو. مون پڇيو، "او هون ڇا ڪري رهيا
آهيو؟" چيائين، "مان داروغي صاحب کي ڏلمواد
ڏيئي رهيو آهيان. هن ني اسان کي بچايو آهي. ڇڪو
مان عاطي ڪنڪولي مهاشه. وڌ وچان لو." انهن چئي
همد ماستر هليو ويو.

جڏهن ني مان اندر ويس ته ڏٺم ته وراڻدي ۾ ناريءَ
جي ماءُ کي وينل ڏٺم. سندس اکيون سجيل هيون.
۽ ڳلن تي ڳوڙهن جا نشان اڃا سڪا نه هيس. منهنجي
زال سندس اکيون اگهي رهي هئي. اڳيان ٻاڇل لي
زال مولکي چيو، "لوهان ٻڌو آهي؟" مون ڪنڌ
ڌوڻي ها ڪئي.

"چورنڪاري جو ڪر اڄ ڪرلهي؟"

مون ڪجهه نه چيو. منهنجي زال واڪو ڪري چيو
"شل مٽن لي ڪا مار پوي!" مون پڇيو "ڪنهن
لي؟"

منهنجي زال لکي اوع ۾ چيو، "الهيءَ ٻوڙهي
ڪنڪوليءَ لي. هيءَ ڳالهيون الهيءَ ڪار منهن ٻمرقوف
ٻوڙهي جي صلاح سان ني لمون آهن." مون ڪجهه

نه چيو. لاريءَ جي ماءُ روئڻهارڪي آواز ۾ چيو،
”صبح لڳ تان گهٽو اڳ هڪ ٻه ڪراچي مولڪي آڻاريو.
چيائين ڪي چوڪرا جڏهن ٻهر موٽي رهيا هئا تڏهن
رستي تي اوچتو پوليس جا ماڻهون ورائي ويا. لاري
هڪ پوليس واري جي هٿ مان لٺ کسي ان سان
وڙهڻ لڳو؛ سائين کي چيائين نه ٻڌي وڃو. پر اڪيلي
سر ايترن ماڻهن سان ڪمزور وڙهي سگهي ها؟ ٻچاڙيءَ ۾
ڪيس ٻڪڙيو ويو." اوڙو اوسي چيائون، ”جڏهن تي مولکي
خبر ملي، تڏهن مان شرم ڪرم وساري لاڪي ڏانهن
ڊوڙي ويس. مون ڏٺو نه ويچاري کي لٺين سان
ڀڏي ڇڏيو هوائون. مون داروغي جي پيرن تي
ڪري خوب آزي نيزاري ڪئي پر هن مولکي ڪاريون
ڏيئي ڪڍي ڇڏيو." اکين مان آنسو اگهي چيائين،
”منهنجو لعل واپس نه ايندو، دادا؟"

منهنجي زال کيس همٿ ڏيندي چيو، ”لون
انهن گهبرائين ٿو تي دادي. جمعو ٺيڪ اسان انگريزن
جي راڄ ۾ آهيون تڏهن ٻه اهڙي ڳالهه ڪٿي ٿيندي؟
ڏوهه ثابت هو کيس ڪٿي سزا ڏيندا؟" انهن چئي
هوءَ مون ڏانهن ڏسڻ لڳي. مون ڪو به جواب نه ڏنو
منهنجي زال چيو، ”سياڻي مان ٻهنجي ٻچيءَ کي
موڪليندس. هو وڃي لاري کي واپس آڻيندو.
لوڪي ٻه چڻ جي ڪا ضرورت نه آهي."

ٻئي ڏينهن صبح جو لاريءَ جي ماءُ آئي ۽ مونکي
چيائين، "توهين اڄ ويندا نه دادا؟" مون چيو،
"ها" لوري هيڪندي لاريءَ جي ماءُ زبردستيءَ چار
رپيا ڏنا ۽ چيائين، "مونکي الهيءَ وڌيڪ ڏيڻ جي
طاقت ڪونهي. دادا پوءِ مان توهانکي ڇا چوان؟
پنهنجي وس آهر سڀني ڪوشش ڪجو ۽ ڏسجو نه
جئن ويچارو ڇني وڃي."

مون ورائيو، "مان پنهنجي وس آهر خوب
ڪوشش ڪندس. وڌيڪ نيهنجو نصيب."

لاريءَ جي ماءُ مونکي پوءِ دعائون ڪندي هلي
وئي. ايتري ۾ منهنجي زال اندر آئي. پيسا ڏسي
چيائين، "اهو ڇا آهي؟" مون چيو، "لاريءَ جي
ماءُ مونکي ڏنا آهن." منهنجي زال چيو، "۽
توهان به يڪدم همت ڪري وٺي ڇڏيا!" گفتگوءَ
جو خراب رخ ڏسي مان خاموش رهيس. ڪجهه گهڙي
ڪري اهاڻ بعد، منهنجي زال نکي آواز ۾ چيو،
"توهانکي ڪجهه خيال به نه آهي؟ سندن پيٽ ۾
پورو ڪاڏو به نه آهي. ڇت لئي ڇپر ڪونهي. اهي
پيسا همت ڪرڻ لاءِ ڪيس گهر جا ٿولن گروي رکيا
هوندا آهن ۽ توهان بنا سوچڻ جي ڪٽي وٺي رکيا."

مون پڇيو، "مونکي پيسا ڪٿان ايندا؟"

منهنجي زال چڙائيندڙ لهجي ۾ چيو، "پيسا ڪٿان

ايندا ؟ اوهان جي ٻت کي ڀڪڙي وڃن ها ته ڀڄسا
ڪڏهن آڻيو ها ؟ " مون چيو ، " ٻهنجو آهر
ٻهڻجو ... " منهنجي زال وچ ۾ ڪانئدي چيو ، " ۽ هو
اوهان جا ڪجهه ٻه ته امن ؟ اوهان جهڙا ئي ماڻهون
ناريءَ جي ماءُ کي لوڪر ياڻي امڙ لاءِ مجبور ڪن
ٿا . جيڪڏهن اوهان انسان ـ ذاتڻ لاءِ نق هجو ها ته
انهن نه ڪري سگهو ها . منهنجي ئي پوکي گهر ڏسو
پنجاه مٿ مانئ مٿس پلجي رهيا آهن ! "
مون کو جواب نه ڏنو . دل ۾ چيم ، " اسڪول
جو ماستر ڏيڻ بدلي جيڪڏهن تنهنجي پيءُ جهڙي
زميندار جو دار وغر ئي ليان ها ته ٻه جهڪو هڪڙو
الائ آشرم ته ضرور کولان ها . " منهنجي زال
وڏي ۾ وڏي ڏيءَ کي سڏ ڪري چيو ، " لون
وڃ ۽ ناريءَ جي ماءُ کي هيءَ ٻڌسا واپس ڏئي اچ.
خرچ مان ڀريندس . منهنجي پيءُ ٻارن جي مٺوي
منائي لاءِ ڏهه رپيا موڪليا آهن . لوهمن اهي ڪٽي
وڃو . الهيءَ جي ضرورت ڪولهي . "
منجهند جو شهر ۾ ٻاڦجي سڏو ڪالگريس آفيس
ڏالهن ويس . هڪ سوڙهي گهٽيءَ ۾ ٻه ماڙ جاءِ هئي.
دروازو ڏڪي مان اندر ويس . ڪمري ۾ اونده
هئي . سڀ دريون دروازا بند هئا . ڪجهه
ڪ .. ر .. ر ڪ ... ر ... ر ڪندڙ آواز جهڙ خاموش

وابوءَ کي واڙي رهيو هو. جنهن ۾ مون ڏٺي ڪولي
ان ۾ هڪ ٻي ته ماڙي برابر ڪانگريس آفيس هئي.
چوطرف ديوارن تي هار سهڻا مالا وغيره جون
تصويرون لڳل هيون. هيٺ پٽ تي هڪ پرال
بدن واڙو ماڻهون سمهيل هو. ڪيس ڳاڙهي ڪاڏيءَ جي
ممري ڏولي پهريل هئي، جنهن مان ڪنهنڪي ته
سعدس پارسهه مالا جي شمرا ۾ اربع لمل هيڻ لي
شڪ ته پٽي پيو. اوچتو چمات جو وڏو آواز ٿيو ۽
سمهيل ماڻهون جي ڳل تان هڪ مڇ مک جو جسم
ڦرلدو گهرلدو وڃي هيٺ ڪريو. ڪولکهرن جي ڪڙ... ڪ
.... ڪ ڪڙ... ڪ... ڪ جو آواز بند ٿيو. مون پڇيو، "سائين
مولڪي پڌي سگهو ٿا؟"

پنهنجون اٺئد اکرين لعل اکيون ڪڄهه ڪڄهه
کولينديءَ انهيءَ ماڻهوءَ چيو، "ڪم آهي؟" ۽
پڪڙ م سڌو ٿي ويٺو. مون پڇيو، "سرلن بابو
ڪٿي آهي."

اٺئد جي خمار ۾ هن چيو، "سرلن بابوءَ ۾ اوهانجو
ڪهڙو ڪم آهي؟ مولکي چئو... مان باقي هتي ڇا
لاءِ آهيان..."

مون چيو، "نوڪن..."

"هائو دان. مان آهيان ڪنڌلالٽڪ، ضلع ڪانگريس
ڪاميٽيءَ جو سيڪريٽري. سڄي ضلع جو ڪم

منهنجي لئي ڏکڻ ۾ آهي." انهن ڇني هن منهنجو
ساڄو هٿ چوطرف ڦيرائي ڏيکاريو.

مون کيس لاريءَ جي سڄي ڳالهه ٻڌائي. چيائين،
"شاباس الس! پر ٻڌاءِ الهيءَ لاءِ ڇا ڪجي؟"

"سندس ماءُ ڏاڍو روئي رڙي رهي آهي."

ڪلارڪ بابوءَ چيو، "روئي رهي آهي؟" پوءِ
اکيون ڪجهه بند ڪري، ڀرون ۾ گهنج وجهي،
سخت آواز ۾ چيائين، "لوهين صرف هڪ غريب
وڏوا جو رنڱ ٻڌي سگهو ٿا پر ماءُ جي آه
اوهانجي ڪڏن لي ٻه لي هوي؟" مون عجب ۾
پڇيو، "ماءُ؟ ڪنهنجي ماءُ؟"

"ڪنهنجي ماءُ؟... منهنجي ماءُ، اسانجي ماءُ،
اوهانجي ماءُ!... چاليهه ڪروڙ هندواسين جي ماءُ-
ڀارت ماتا." پوءِ سندس اکين ۾ ڳوڙها اچي آيا.
آهستي اچي چيائين، "ٻڌو... ڀارت ماتا جي
هڪا ٻڌو."

مون چيو، "ماءُ جو هو هڪڙو ني پٽ...."
جواب آيو، "هڪڙو پٽ آهي نه، ڇا ٿيو؟ لوهان
مها ڀارت پڙهيو آهي؟ ايمنوءَ جي ماءُ کي ڪيترا
پٽ هئا؟ پوءِ کيس ڇڏيو ويو؟" پوءِ پنهنجي ڇاتي
ٺوڪي چيائين، "مان نه منهنجي ماءُ جو هڪڙو ني
پٽ آهيان. لڏڻ نه مان پنهنجي ماءُ، ڀيءُ، زال،

سڳتي سالي، پنهنجي ٻارڙن، (مون ڏٺو سندس ٻارن سان هڪ ننڍي ڀيٽي وڪي هئي، جنهن مان سمجهيم نه هو هوموڳٽي جو ڊاڪٽر هو) ٻارن سان ٻارن گهر، ٻه ٻض سان ٻاريل ڳوٺ، سڀ ڇڏي آيو آهيان. ڇالاءِ؟ صرف پنهنجي هيءَ ننڍڙي حالي مالا جي چرڻ ۾ قربان ڪرڻ لاءِ." ۽ پوءِ ٽوڪبازيءَ جي لمولي ڪلي چيائين، "ماءُ جو هڪڙو پٽ آهي!"

مان دلگير رهيس ويس ۽ ڪيس رو ڪنندي چيم، "لڏهن به ڪجهه نه ضرور ڪرڻ گهرجي. توهانکي ويلن جي خبر..." وانگر ٽوڪ نه ڇڏي ڪلالنڪ چيو، "ڇا اسين وڪيل رکون؟ انگريزن جي ڪورٽ ۾، ڪلي ۾ ڪپڙو ويڙهي وڃي حاضر ٿيون؟ ڪين ٻڌ رم اولاد؟ سمجهون؟ ڳالهه ڪندي اوهانکي شرم نه ٿو اچي؟" ٻه ٽي ڪهڙيون مون ڏانهن ٿهور ڪري ٻهارڻ بعد چيائين، "توهين ڇا ڪان ٿا جي رهيا آهيو؟ جيل ڪان؟ مهاتما گانڌي به جيل ۾ آهي. سڀ اڳوان جيل ۾ آهن. سڄي ملڪ جا اڳڪ استريون ۽ پرش جيل ۾ آهن. اسين جيل ڇڏڻ لاءِ تيار ويٺا آهيون ۽ اوهين جيل ڪان ٿا جي رهيا آهيو؟"

ٿوري ساعت ٻئي وڙ چيائين، "توهين ڪاڻ ڪٽي آهيو؟ ٻڌايو. توهين ته نه هڪ جيل ۾ آهيو. سڄو ڀارت ورش هڪ وڏي قيد مثل آهي..."

مون ورائي چيو، "آخر ان جو مقصد ڇا هيو؟"

"ته. اوهان کي اڪائونٽنگ ڪرڻي هجي ته هتي ترسو. هوٽل ۾ ماني کائي هتي اچي ننڊ ڪريو. نه، ته گهر وڃي ڀلي ڪماري ۽ ڏواڪي وڪڙ بند ڪرايو."

اهو محسوس ڪندي ته هنن ماڻهن مان ڪا مدد نه ملندي، مان سڌو هڪ وڪيل جي گهر ويس. وڪيل ڏنگون ڪري آرام ڪرسيءَ تي ليٽيو پيو هو ۽ سندس سچو سر ٻه اخبارن سان ڍڪيو پيو هو. ٻاهران جي آهٽ ٻڌي هن اخبارن مان مٿو ڪڍي چيائين "ڪير آهي؟"

مون کيس پنهنجو نالو ٻڌايو.

"او! ته اصل آهين! ته پوءِ ويهه." انهن چئي مونکي پرسان هڪ بينچ ڏيکاريائين. پوءِ، سڀ اخبارون پري اڇلي، ٽيبل تان پنهنجا پير لاهي هيٺ ڪيائين. هن پڇيو، "ڪيس ڇا بابت آهي؟ ڪوئي لوڪ برباد ڪري رهيو آهي يا اوهان ڪنهن کي برباد ڪرڻ ٿو چاهين؟"

مون چيو، "نه سائين. هلڪي جو ڪيس آهي."

"مان هلڪي مان نه ڄاڻان. صاف ٻڌاءِ ڪيس ڇا بابت آهي."

جڏهن مون کيس سڀ ڪجهه ٻڌائي ڇڏيو ته هو لڏ هن چيائين، "منهنجي في ڪير ڀريندو؟"

مون چيو، "ڇا؟ ديش جي شهرا ۾......"

وڪيل کلي چيو، "ديش جي شهرا ۾. تون سمجهين ٿو ته جڏهن سوراج ملندو ته ڏهن وڪيل بک مرندا؟"

مون چيو، "او تان اڃا سمجهه ڪونه ٿي ڪري سگهي ته اوهان کي ڇا ڪهڙ جي؟"

وڪيل عجب ۾ چيو، "مون سمجهه ته ڪهڙو آهي؟ لوڪ و ٻهار اهن، صلاح ڏئي، پنهنجو وقت برباد ڪيم. الهيء لاء ڇا ڪير ٻڌندو؟ توهين ڇا ڪندا آهيو؟ ماستري؟" مون ڏنو ته هن موٽڪي برابر سمجهيو آهي، سو ڪنڌ ڌوڻي چيم، "ها."

وڪيل پنهنجو ڪنڌ لوڏي چيو، "ڏهن ڏي لوڪي عقل ڪونهي! خير، تعجب جي ڪا ڳالهه ڪونهي." پوءِ پنهنجا ٻئي هٿ منهنجي ڪلهن تي رکي ڏونڌاڙي چيائين، "ڏسو، منهنجي ڇا ڪيڏي ٻاهر ڪر." سو موٽڪي نه رهيو ڪڍڻ لڳو ٿي پيو. جنهن تي ٽوپل تي زخم ٿيو، وڪيل ڏٺي هيٺ اڏائي ڇڏيو ۽ چيائين، "هٽ ته، نه رهيا ڪهڙ جن ۽ منهنجي سامهون [illegible] ! [illegible]. موٽڪي [illegible] ته [illegible] [illegible] ته [illegible] ڪڍي [illegible]. [illegible] ! [illegible]، [illegible] ! [illegible] وڪيل جي

ڳوليا پر ونس. سڀني صاف ٻڌايو ته مقدمو اوڙڪ لاءِ ڳوٺ ۾ هڪ سئو رپيا گهرجن. پر مان ايترا پئسا ڪٿان لهي آڻي سگهندس؟ لاريءَ جي ماڻهن کي به سنڌس جهڙيءَ ڪالسواءِ هن جهان ۾ ڪجهه نه هو. ۽ مان ته خسيس اسڪول ماستر هئس. ماستر جي خياليءَ ۾ ڪٿي پيو ڪجهه نه اٿيو هوندي پر پئسا ته اصل نه آهن! لنڪاسواءِ منهنجي آزمودي موڪلي اٿس هڪ سمجهايو ته مان ٻه ولگ جي هيءَ اڙائي نه ڪ ٻان ۽ نه پاڳليءَ ۾ رهي واڳيور سان دشمني رکڻ جهڙي ڳالهه. انهيءَ سبب مون لاريءَ سان ملڻ بعد ڳوٺ موٽڻ جو پڪو فيصلو ڪيو.

هڪ رواجي منشيءَ جي مدد سان ٿوري تڪليف بعد لاريءَ سان موڪلي ملاقات ڪري ملي. لاري آيو. مون ڪانس پڇيو، ”ڪيئن آهين؟“ ڪٿي ڇهانمن، سرڪار جو مهمان آهيان سو ضرور سکي هوندس. لوهن سڀ ڪيئن آهيو؟ ڀڪيمنڪ چالو آهي؟“ مون کيس سڀني سوالن جو جواب ڏنو.

لاريءَ چيو، ”لوهن به اچي شامل ٿيو دادا.“ سنڌس سوال جي جواب ڏيڻ بدلي مون کيس ٻڌايم لبي آزاد ڪرائڻ بابت. لاريءَ جوش ۾ ڪنڌ ڌوڻي چيو، ”اوزان ڏيهن لاءِ ٻاهر اڪرڻ

جي ڪيڏي ضرورت آهي؟" الهي ته ڪو شڪ
ڪونهي ته اسانکي جهل وڃڻو پوندو. تنهنڪاسواءِ مان
اڪيلو به نه ره سگهان."

"يعني... تنهنجو مطلب ڇا آهي؟"

"گهڻن ئي ڏينهن کان سوچيو اٿم." نورو لوسي چيائين،
"اسانکي جهل جي ڪا پرواهه نه آهي. سڄو عمر
هڪ وڏي تنگ منزل آهي. اسانکي صرف هڪ ٻئي
جو ڊپ آهي... ته جهل بند نه ٿي وڃي..."

مون وڏيري ڪافي ڪس چيو، "تنهنجي ماءُ ڏاڍو
پوڙهي ٿي آهي." نورو ٿڌو ساهه کنيو، "ماڻا... ما
منهنجي لاءِ پوڙهي ٿي آهي؟ نه... جهڙي ڏهر ماءُ نه
پوڙهي ٿي آهي جو سمجهي ٿي ته مان صاحب جي
نوڪري ڇڏي ڪري اچي پوندس." نورو ڪجهه وقت خاموش
رهڻ بعد ورتي چيائين، "اسانجي وڏي ته ونو ٻون
وڪالت اسانجي ماڻهن جو ٻنهي آهي. پر ٻئي طرف
زندگي پوکيءَ کي نه سوا: هڪ اسانجي ملڪ جي ٿي
آهي. پر ڪيترو نه افسوس آهي! جهڙو ڪئين!
ذاتي پرچاريت استرن کان تهمت ڪوڙ آهي، جه
منهنجي مڙسن تي هٿن ڦي زور جبري سڌو پر موڪلينديون
ٿيون، جي پنهنجي حوالي قربان ڪرڻ به ڪندي
نه شرمائينديون آهن ٿيون. منهنجي خيال ۾..."

مون وري ڪيس وڃيو چيو، "هڪ لاءِ ڪر نيا

ڏٺو اٿئي؟“

”ها امان! ڄڻجوس ته مان ڇاڪ ڇڪو پيو آهيان.“

لاريءَ کي ٻي سال سخت پورهي سان سزا ملي! سنڌس چوري ثابت ڪرڻ لاءِ شاهدن جي ڪا کوٽ نه هئي. لاريءَ جي ٽوليءَ مان هڪ ٻه سرڪاري شاهد بڻجي، ڳجهه جي سڄي ڳالهه ظاهر ڪئي. ڳنڪولي مهاشه جي ٻن مزارين لاريءَ کي ٻڌڻجي اکين سان لالو پيندو ڏٺو هو. دڪاندار ٻالڻ ناريءَ ۾ سنڌس مالڪن کي سڃاتو.

مون گهر اچي لاريءَ جي ماءُ سان ڳالهه ڪئي، ڄڻجتي هن خوب رنو. ٻر ءُڙس جي موت ۾ ڏڍيءَ جي ور ڏرا ٽرڻ والکو پٽ جي جدائيءَ جو ڏک ته چپ چاپ برداشت ڪرڻ لڳي!

ٻي سال ڏرتي تڙت پوري ٿيڻ تي هئا. سول لافرماني جي هلچل اٿڻ بعد ڪري ڇڏي هئي. انهن ڏينهن ۾ ڏسڻ ۾ آيو ته الله سمنڊ پار سوراج هڪ انچ به اڳتي نه آيو. آدم ۾ ڳانڍپ جو ڪرو اڳي ڪان وڌي ويو. ولائتي ڏولڻن ۾ ولائتي سگريٽ هميشه موجب وري مشهور ٿي ويا. ڀارت ماتا آزاديءَ جو ڪو ڇاڙهو نه ڏسي سابرمتي آشرم ۾ وڃي آسرو ورتو.

هڪڙي ڏينهن شام جو لاريءَ جي ماءُ ٻ گهر

سرڪاري ٽپو لڳل لفافو ڪڍي آئي.. مون کي ڏيئي
چوائين، "هي لفافو اڄ آيو آهي. شايد لاريءَ جو
خط آهي. ڏس ته دادا ڇا لکيو اٿس."

مون خط پڙهڻ شروع ڪيو. لاريءَ جي ماءُ
انتظاريءَ ۾ هئي جي چيو، "پوءِ دادا، هو اچي ٿو؟"

مون چيو، "ها. هو ٿورن ڏينهن ۾ ايندو."

"ٺيڪ ته آهي نه؟"

مون ڪنڌ ڌوڻي چيو، "نه بيمار آهي. ڪنهن کي
وڃي ڪيس وٺي اچڻو پوندو؟ ڪير ويندو، دادا"

ايتري ۾ منهنجي زال به اچي پهتي. ڪيس سمجهه
ڏيندي چيائين، "دادي توهان گهٻرائين ڇو ٿي؟
منهنجو پٽ ويندو. جنهن به علاج جي ضرور-
هوندي، هو بندوبست ڪندو. ته ڇا جي ڪا
ڳالهه نه آهي."

هفتي کان پوءِ، هڪ ڏينهن شام جو مان گنگولي
مهاشيه وٽ ويس ۽ لاريءَ جي واپس اچڻ جي ڳا-
لهه ڪئي. اوري گهٻرائجي چيائين، "واپس اچي رهيو
آهي؟ وري نه ڪجهه گڙٻڙ ته اچي ڪندو؟" مون
ورائيو، "ڇڏيو ڇا! هلچل بند ٿي وئي آهي. اڪيلو
سر هو ڇا ڪري سگهندو؟"

"تون اڪيلو نه آهين ڀائي. ماڻهو ڪٺا ڪرڻ ۾ ڪو
گهڻو وقت لڳندو؟ اڳين ڏهاڙي ته ڏٺئي ڇا ڪيائون

پر اسان مڙني کيس روڪيو. پر مان اهو ضرور چوندس ته داروغو صاحب ڏاڍو چالاڪ آهي. مان هن جهڙو داروغو ڪٿي نه ڏٺو آهي."

مون کي جواب نه ڏنو. گنگوليءَ ورتي چيو، "تو چيو نه ته هو ڏاڍو هوشيار آهي؟ پوءِ کيس ڏوهه جي آهڙي ڪهڙي ضرورت آهي؟ شيخ به جو علاج نه سگهي سو ڪرائيندس. جيڪڏهن چڱو ڀلو ٿي ويو ته واه واه... نه ته..."

مون وچ ۾ چيو، "شيخ جو علاج ڪرائڻ لاءِ پئسا ڪٿي آهن؟"

گنگوليءَ ورائيو، "ڇو؟ ڇهه پئسا جو آهي. اها ڳالهه ڀلي پئي جنهن لاءِ پئسا ني ڏکي؟ مون وٽ گروي رکيو. مان کيس وياج تي پئسا ڏيندس." مون ڀيٽ جو رخ ڦيرائي ٻي ڳالهه ڪندي هڪ ئي طرح ڪجهه وقت ڳالهيون ڪندا رهياسين.

انهيءَ لوٽن ٻيهر جڏهن گهر موٽي رهيو هوس ته گنگوليءَ جي زال ملي. مون کي ڏسي چيائين، "ڏس چڱو جو ملي ويئين. مان توکي ئي ڳولهي رهي هيس."

مون ورائيو، "ڇو؟ مون لاءِ ڪهڙو ڪم اچي پيو؟ مون کي چوائي موڪليو ها ته اچي حاضر ٿيان ها." گريبيءَ چيو، "سو نه ٿيندو. تون سياڻي شهر ٿو وڃين ڇا؟"

مون وراڻيو، ”جي ها.“

”ناري ڏاڍو بيمار آهي ڪئن؟“

”خط مان ته ائين ٿو لڳي. اڪيلو اچي به نه سگهندو.“

”تون سندس ماءُ کي ته وٺي وڃ. ڪير ڄاڻي ڇا ليکَ وارو آهي؟“ پوءِ ساڙهيءَ جي پلوَ مان ڪجهه ڪاغذ ڪڍي مون کي ڏيئي چيائين، ”مان ٿورڪي پئسا ڏيئي پئي ڇڏيان. تون سندس علاج ڪراءِ. وڌيڪ گهرجن ته ڏيندس. پر اوهان ڪنهن سان به ڳالهه نه ڪجو. پنهنجي ڏاڏي سان به نه.“ ائين چئي هوءَ اُٿي، گهر هلي وئي.

مٿر ليل ڏينهن لئي، مٿر ليل وقت کان ڪجهه اڳ مان ٽانگي ۾ چڙهي اچي جيل پاڻان پهتس. ڳاڙهي واري کي ٻڌائي مان دروازي طرف وڌيس.

ٻ لگ! ٻ لگ! ٻ لگ!... گهنڊ تي ڏڪ هڻي وقت ٻڌايو ويو. ناريءَ جي ٽوليءَ جي نڪرڻ جو وقت به اچي ويو هو. ٿوري ئي وقت ۾ هو اڪيلا. هو ڪنهن ڪلهي تي هٿ رکائي آهستي آهستي وڌي اچي رهيا هئا. شايد ناري هو. سندن اڳتي وڌڻ تي مون ڏٺو ته منهنجو الو مان برابر هو!

پر ناريءَ کي سڃاڻڻ ئي مشڪل هو! سندس چمڙيءَ جو گورو رنگ ڪارو ٿي ويو هو. سندس

مضبوط پڪل بدن هئڻ ڪري ڇوڪري ڪاليواڻ ڪجهه نه
ڇڏيو هو. وار ڊگها ڳاڙها هئس، اکين ۾ ڪڏهن ڳاڙهي
ولوڻ هئس ۽ سندس منهن سڪل ۽ پيلو پيلو لڳو، مرڪي
ڏسي مشڪيو ۽ چيائين، "دادا، اوهين اچي
ويا." ۽ پاڻ منهنجي پيرن کي ڇهڻ جي ڪوشش
ڪيائين. مون کيس ڇڪي ڳلي لڳايو ۽ چيم،
"هيءَ اوکي چالي ويو آهي! سڀاڻ ۾ به نه
لو اچين!" ٽوليءَ مان ڪنهن ڇوڪري چيو، "سخت
بيمار هو، سندس بچڻ جي به اميد ڪانه هئي."
جڏهن جيل مون ناريءَ کي هٿ لاتو مون ڏٺو نه
سندس بدن بخار ۾ ٻري رهيو هو ۽ ايترو ته گرم
هو جو منهنجو هٿ ڄڻ جلي رهيو. مون چيو، "اوکي
ته اڃا بخار آهي." ناريءَ مون کان ڇڏائي چيو، "ها
بخار ته آهي پر هاڻ گهڻو وقت نه رهندو. ماءُ جي
گود ۾ ابد تائين ليٽي ويندس." پوءِ هو اٿي
بيٺو، چوطرف نظر ڦيرائي نهايت اُداسيءَ سان چيائين،
"هي کليل ميدان ۽ مٿان آسمان گهڻي وقت کان
ڪونه ڏٺا اٿم." ائين چئي هو کنگهڻ لڳو ۽ ناريءَ
تي هٿ رکي ويهي رهيو. مون چيو، "اڄ نه
هلون. هينئر گهڻو ٿڪجي پيو آهين. ڪر ۽ ٽانگي ۾ هلي
چڙهه." مون کيس آهستي آهستي ٽانگي ۾ ويهاريو.
ريل ۾ سڄو وقت ناري پنهنجو جسم ٻٽو رهيو. هڪ

ڏٺو صرف پڇيائين، ”دادا، هتي اچڻ کان اڳ اوهين ريلوي ڊٻي ۾ ساڻن مليا هئا؟“ مون ورائيو، ”ها.“ چيائين، ”او هاڪلي ملڻ گهربو هو.“ لورو لورسي چيائين، ”جيڪڏهن ڪيس ڪمري ۾ ها ته اسٽيشن تي ضرور اچي ها. مان ته ڪيس ايترو ته سڃاڻان ٿو جن سان گڏ جي ڪم ڪيو آهي، ڪيس ڏاڍو سادو ۽ همدرد آهن. چوندا آهن ته انگلنڊ ۾ ايڪ اسٽريون هن ڪم ۾ شامل ٿيون آهن ۽ ريلوي ڊٻيءَ جي مٽ ڪئي ته آهي. جنهن ڏينهن اسين ويچي رهيا هئاسون تنهن ڏينهن هوءَ خود اسٽيشن تي آئي هئي ۽ چپ چاپ اسان ڏانهن ڏسندي رهي. اسان جي چولهه ٽوڙيءَ سان بدل هئي، هٿن ۾ هٿڪڙيون هيون ۽ چوطرف پوليس جو گهيرو هو. انهيءَ سبب اسين ڪجهه گهبرائجي رهيا هئاسين ۽ ڪيس ڏسي اسان جو ٻ پ يڪدم ڪم تي ويو. اهڙو همت وارو چهرو ڏسي، اسان انهن پٺيءَ محسوس ڪيو ته دنيا ۾ ڪو به اهڙو ڪنهن ڪم نه آهي جو اسين ڪري نه سگهون.“ لورو قدر خاموش رهڻ بعد هن چيو، ”جڏهن ۾ جڏهن سختيون سهڻ کان ٻاهر ٿي ويندي ٿيون هيون تڏهن سندس شڪل ياد ڪري سان ٿي هئي ۾ ڪون ڪون ٿو جي ويندو هو. مان خيال ڪندو هيس ته مان صرف اڪيلو ئي سختيون سهي رهيو آهيان ۽ هوءَ ته هلچل ۾ شامل ٿيل سهڻي مائٽن

جو ڪمال ڪندي ڪمرو ۽ ڏڪي ٿڌي هئي. سچ
پچ دادا اهڙي همت واري ديويءَ کي ڏٺو واد آهي.“

هڪ ڏهاڙي ورتي ٽرسي چيائين، ”جڏهن به مان پارس ماتا جي صورت اکين اڳيان آڻيندو هوس تڏهن ماتا جي نقش ۾ ديوا ديويءَ جو چهرو اڀري ايندو هو.“ انسان ۾ سنڌس اکين ۾ پاڻي ڀرجي آيو ۽ ڏوري کان ٻاهر ڏسي نه معلوم ڇا سوچيندو رهيو.

ناري جي هڪ ساليءَ چيو، ”جڏهن ديال ٻاٻو ۽ ٻيا جوان مان اڪيلا هئا تڏهن اسان ٻڌو ته وڏي سرڪس لڳي هئي. اڄ به گهٽيءَ ۾ موتي رهيا آهن. پوءِ اسٽيشن تي ڪجهه هوندو؟“ ناريءَ چيو، ”مون کي خبر ڪونهي. شايد ڪجهه نه.“

جڏهن ناري ريل مان لٿو تڏهن سنڌس اکيون ڪنهن جي تلاش ۾ ڦري رهيون هيون ۽ ڪنهن کي به نه ڏسي هو نا اميد ٿي ويو. سنڌس سالي جنهن سرڪس جي ڳالهه ڪئي هئي، سو ڪڪر لڳو، ”ايتري وقت ڪانپوءِ اسين موٽيا آهيون ۽ هتي ڪوئي به نه آيو آهي. برابر آهي، اسين اڳوڻا نه آهيون. سڀ ڪجهه اڳئين لاءِ ئي نه آهي.“

اسين سڀ ڪانگريس آفيس ۾ وياسون. مون ڏٺو ڪلارڪ ٻاٻو اخبار پڙهي رهيو هو ۽ آهستي آهستي پرسان ڪمل لوڀل ڊال ڪاٽي رهيو هو. اسان کي ڏسي

چيائين، ”اوهين سڀ ڪٿ آهيو؟“ اسان مان هڪ
چيو، ”اسين هاڻي جيل مان ڇٽا آهيون.“ ڏوري
دال واسع ۾ وجهندي چيائين، ”او! پر هتي ڇالاءِ
آيا آهيو؟“ ڪجهه نڪي لوڪ ۾ ساڳئي چيو، ”پيو
ڪيڏانهن وينداسين.“ لوڪن ني ٻڌايو.
”ڇو پنهنجي گهر وڃو...“
”گهر سان اسين سڀ واسطا ٽوڙي آيا آهيون.
هاڻي ڪهڙي منهن سان واپس وڃون.“
”نه پوءِ......“
ٻئي هڪ چيو، ”؛ گهر وڃي اسين ڇا ڪريون؟“
”پڙهو يا گاڏيون ڇاريو. جهڪي او هانڪي وٺي...“
او چتو لاريءَ کي الٽي آئي؛ يڪدم ڪلاڪ چيو،
”ڇو، هيءَ اصل کان ائين ڪمزور آهي ڇا؟
مون چيو، ”نه. جيل مان ٻيمار ٿي آيو آهي.“
ڪلاڪ دال ڇپراڻ بند ڪري چيو، ”ڪهڙي بيماري
اٿس؟“ مولکي جهڪا خبر هتي ساٿس ٻڌائي. ڪلاڪ
چيو، ”پوءِ اِن کي وڃي الٽيون ڪرڻ کان منهنجي صلاح
مڃين ته مون کان علاج ڪراءِ. مون سڄي شهر جي
مريضن کي چڱو ڀلو ڪيو آهي. لوڪ کي ڪنگهه ليس
ڪالسواءِ ٻيو ڪجهه نه آهي.“ پوءِ هو مونهاٺيءَ جي
ڊوائن جي پٺتي ڪري لاريءَ کي چيائين، ”هلي اچ
جوان. ڏس سنڀال، نه ته مان اچان.“ لاري اڳتي

وڌيو. ڪلانڪ چيو، "واهه ڪول." لاري واهه ڪولمبو. ڪلانڪ ٻاهرءَ سنڀال سان هڪ شيشيءَ مان ٻه ٽي ڦڙا دوا جا وڌس، ۽ چيائين، "اُميد ته الهيءَ سان ٺيڪ ٿي ويندائين. هينئر گهر وڃ."

مون کلي چيو. "ڪئن سائين، اوهين ته اڃا شايد جهل ۽ وچڙ لاءِ اوزار ٺي وينا آهيو. لوهاڻجي شايد وچڙ جو بندوبست ٿي نه اٿي سگهيو. ڪئن؟"

ڪلانڪ ڪنڌ ڌوڻي چيو، "هر ڪو انهن ٿي چئي رهيو آهي. پر ٻڌايو ته مان ڪڏهن مهل وجان ڏ؟ جهل موڪلڻ لاءِ ماڻهن جو بندوبست ڪري رهيو هوس ته اٽڪي پر هلچل ٿي ٻوري لي وئي. ننڍڪار، سواءِ ٻاهر رهڻ ڪان ته جهل ۽ وچڙ سو ٻاهر اچڻو آهي. ڪوشش پر ڪوشت آئي انتظام ن جوابدار ٿيون ته ڪرائين." پوءِ مون ڏانهن سوال پڇندڙ لهرائي ۽ نهارڻ لڳو.

مون چيو، "توهين چئي رهيا آهيو ته هلچل ٻاهر ٿوري ٿي. پوءِ توهين هتي اڃا ڇالاءِ آهيو؟ پنهنجي مالڪن، مريضن سان ٻاڦ ڪرڻ ؟ ..."

ڪلانڪ وچڙ چيو، "سوال نافرماني جي هلچل ٻاهر ٿوري ٿي پر هينئر هر پاسي هلچل چالو آهي. ۽ مان به ان لاءِ ٿي ڪم ڪري رهيو آهيان." ڪمري جي هڪ پاسي رکيل ڪجهه ڪتاب ۽ سلهٽون ڏيکاريندي

چيائين، "ھو ڏسو. مان ھر ڀيري کي ٻاڙھيندو آھيان
۽ کين ڊوائون ڏيندو آھيان. سندن سڄي زندگي
سنڌار جي جوابداري مون تي آھي." ٻوءِ ٻي ڪنڌ
۾ ڪمل منڪي ڏانھن اشارو ڪندي چيائين، "اسين
انھيءَ مان ڀاڳي پڻندا آھيون. اوھين ڀ پڻندا؟"

مون گفتگو جو لوع ڦيري چيو، "اسانجي ھتي
ڪجھ وقت رھڻ لاءِ مرضي آھي."

ھلالنڪ ٻابو ڪنڌ ڌوڻي چيو، "مان مجبور
آھيان. مان توھانکي رھڻ لہ ڏيئي سگھندس."

ڪالڪريس آفيس مان اکرڻ لي اسان سريِ ٻانوءَ
۽ ريوا ديويءَ کي رکشا مان لھندو ڏٺو. سيني کون
نمسڪار ڪيو. لاريءَ ريوا ديويءَ ڏي ٻو سان
ويتي چيو، "مولڪي سڃاڻو ٿا؟" سندس منھن ۾
اکين ۾ ڏسڻ سان ڪنھن ٻہ لي سمجھيو ٿي ھن ڪڏھن
لاريءَ کي ڏٺو ھو لدو. حيرت ۾ چيائين، "مان ٿ
ٿ لي سڃاڻان." لاريءَ ٻاڻ ٻاٻت سڀ ڪجھ ٻڌايس.
ريوا ديويءَ ياد ڪندي چيو، "ھا ھا برابر مون سڃالو.
لون جمل مان لو مونھن ٿ؟"

لاريءَ وراڻيو، "ھا. اسين سڀ." لو ڏو
مشڪندي ريوا ديويءَ چيو. "او! لوھين سڀ!
ھمر ھميشہ گھر وڃو. گھڻي وقت کان مٿن مالڻن
کي ڪونہ ڏٺو اٿو."

مون چيو، ”سخت بيمار آهي.“ مون ڏانهن
ڏسندي ر بواد بويءَ چيو، ”ڪير؟ توهان لهڪ
نه آهيو؟“ مون چيو، ”مان نه، هيءَ ...“ ۽
ناريءَ ڏانهن اشارو ڪيم. همدرد نگاهه سان ر بواد بويءَ
ڪجهه دکي آواز ۾ چيو، ”بيمار آهي؟ الله هن تي
ايترو ڪمزور ٿي ويو آهي. ڏاڍي تڪليف ٿي
سٺي نه سمجهه. ويچارو ...“ ناريءَ جون اکيون
چمڪڻ لڳيون.

توليءَ جي هڪ ڇوڪر سرين بابوءَ کان پڇيو،
”اسين هميشه ڇا ڪريون.“ سرين بابوءَ وراڻيو،
”هميشه اوهين سڀ ڪم ڪريو ۽ ڳوٺن ۾ وڃي واري
شالا توليءَ غريب مسڪين ۽ ٻچن کي ٻاڙهيو ۽
سارا ساڳ ڪين قومي ڳالهيون به سمجهايو. ٻئي دفعي
هلچل شهرن ۾ نه پر ڳوٺن ۾ ٿي ليندي. ڀارت ورش
۾ لکين ڳوٺن جي آبادي آهي. جاڳ ڪرڻ ...“

مون وچ ۾ چيو، ”ناريءَ جي علاج جو بندوبست
ڪرڻو آهي ...“

سرين بابو چيو، ”ها ها ... ضرور ڪرينو. پر جمعدار
بابو هتي جو سٺي ۾ سٺو ڊاڪٽر آهي. ونس وڃو.
چڱو لڳندي.“ انهن چئي هو ڏيءَ سميت ڪالڪر پس
آيس ۾ هليو ويو.

ڇوڪرن پاڻ ۾ وڃي جاءِ ڳولهي. سوڙهي

گهٽيءَ ۽ شهر جي ڇڪيل اراضيءَ ۾ رواجي هڪ ماڙ جاءِ هئي. پر ٻئي ڪنهنجو گهر ٻه نه اسان لاءِ ڪلمل ڪوڙ هو. جاءِ جو مالڪ به پر ۾ ئي رهندو هو. ڪمس سهڻي پاڙي جو دڪان به هو جنهن مان ڪمس جام ڪمائي ليندي هئي. هن صاف صاف ٻڌايو ته ڪالگر بس سان تعلق رکندڙن ۾ سندس بلڪل اعتبار نه هو. ٻئي گهر جي ڳولا ۾ رلڻ جي ڊپ کان مون سندس سڀ شرط قبول ڪيا ۽ ناريءَ کي سندس سالهن جي حوالي ڇڏي، ماڻس ۽ پهڻس کي وٺي اچڻ لاءِ ڳوٺ ويس.

ٽن ڏينهن بعد صبح جو اٽڪل اٺين لڳي ڊاڪٽر پرچيندر ٻاٻوءَ جي گهر ويس. ٻه ماڙ گهر ٻاهران ڊاڪٽر جي نالي ۽ ڊگرين جي تختي لڳل هئي. اندر اسپتال ۾ مريضن جو گهڻو لڳو پيو هو. ڊاڪٽر اٿهين مان هڪ کي ٻياسي رهيو هو، مان اندر وڃي هڪ ڪرسي رڳري اُن تي ويهي رهيس. ڊاڪٽر جي عمر اٽڪل چاليهه پنجاهه لڳي. سندس قد ڊگهو ۽ بدن سنهڙو هو. مٿي جي اڳياري ۽ وچ مس هئس. ڪمس سلڪ جو سوٽ پهريل هو ۽ سندس ڳچي ۾ جاچڻ جو اوزار لٽڪيل هو.

مريضن کي ڏسي رهڻ بعد مان اٿي وڌيس. ڊاڪٽر چيو، ”تنهنجو ڇا آهي؟“ مون ڪمس ناري

۽ سندس بيماريءَ جي ڳالهه ڪئي. ڊاڪٽر مٿس ۾ گهنج وجهي چيو، ”جلد ويو هو؟“ ڏورو ڏرسي چيائين، ”مان هلڻ لاءِ تيار آهيان پر ڪوهلڪي منهنجي سڄي ڪي پرٽي پوندي.“ مون منٿ ڪئي، ”ڏاڍو غريب آهي.“ ڊاڪٽر سخت آواز ۾ چيو، ”نه پوءِ ڪيس ڪنهن ڏيهاڙو اسپتال پروني وڃو. اُتي پاڻي به نه ڌر چٽي پوندؤ.“ هو وڃڻ لاءِ اُٿيو ۽ چيائين، ”مونکي فضول وقت ڪولهي. اڃا ڪيترن پاسي وڃڻو آهي.“ مون چيو، ”اهو اوهانجو اسان تي ڏورو ٿيندو.“ ڊاڪٽر ٿوڪهاڙيءَ جي لهجي چيو، ”مان ڏورو پورو نه چاڙان. معاف ڪريو. جلد وڃي اسان تي مهرباني نه ڪئي الس جو مان سندس شخص علاج ڪريان. ڪانگريس جي نالي تي دڪاندار پنهنجي چيز اڌ ڀاڱي ڀر ڏيندا؟ پوءِ مونکي اهڙي ڳالهه لاءِ ڇو ٿا چئو؟ جڏهن اوهين سڄي ڏي پورڻ لاءِ تيار آهيو نه مان هلڻ لاءِ تيار آهيان، نه نه ٻئي ڪنهن ڊاڪٽر وٽ وڃو.“

سڄي مي اڳوات ڏينهن بعد مان ڊاڪٽر ۽ جمعدار بابوءَ کي وٺي ويس. اڳاسڻ بعد ڊاڪٽر ڪيترو تا سان چيو، ”لمولما جون اشاليون ظاهر آهن. سندس بيحد سنڀال وٺو“ وڃڻ کان اڳ ڊاڪٽر چيو، ”منهنجي ڏنل نسخي موجب دوا ڏيندا اچوس. توهان شايد

مولڪي بيھر گهرائي نه سگهو ٻه ھٽي پرسان ڊاڪٽر
وجيه بابو الو. سندس في ٽهٽي گهٽ آهي. ڪمس
گهرائجو. ضرورت پوي نه مولڪي اطلاع ڏجو."

انهيءَ رات ناري جو بخار ٿامر وڌي ويو. صبح
جو مان ڊاڪٽر وجيه بابوءَ وٽ ويس. اچا ڳاڙهو
ڊاڪٽري پاس ڪئي ھئائين. عمر اُٺهارو ورن مس
ھوندس. بدن ۾ ٻرال ڪلمڪ نوجوان ھو. جيڪي مولڪي
جو ٽو ھو سو چڱيءَ طرح ٻڌائين ۽ پوءِ مون ساڻ
گڏ ھليو. ناريءَ کي چڱي طرح تپاسڻ بعد اچانڪ
ڪنڌ مون ڏي ۽ چيائين، ”لمو اما ۽ ٻئي ٿٿ ونجي
ويا آهن." ڊاڪٽر ٻر جيندر جو اسخو ڏسي چيائين
”في الحال اِھائي دوا ڏيندا اچو. ضرورت پيئي ته
مان ڦير گهير ڪندس." جڏهن مون ڪمس فی ڏلي
لڏهن ڪائي چيائين، ”انهيءَ جي ضرورت نه آهي.
پهرين بيمار لاءِ ھر چيز جو بندوبست ڪريو. چاڪ
چڱي ڀلي ٿيڻ ڪالپوءِ جڏهن ڪي سگهو، ڏجو."

وجيه بابو ڏلو حالي مان سندس علاج ڪرڻ لڳو.
ٻر جيندر بابو کي به بيو دفعو گهرايو ويو. ٻر ڪجهه
به فائدو نه ٿيو. بيمار جي حالت ھر روز بگڙندي
لڳي ويئي. ھو اجاڙو ۽ قلط لڳو. ھر قسم جون
ڳالهيون ڪرڻ لڳو، جهل جني آرزون جي لبي
مطلب ڳالهيون، وغيره. ھڪ ڏينهن پنهنجون ڪون

مثل اهل اکيون کڻي مون ڏانهن نهاريندي چيائين،
"دوا ڏيڻ آئي هئي ڇا؟" مون چيو "نه." هو
مونکي بلڪل ڪالهه واءُ ٿي چيائين، "آئي هئي... مون
کيس نه ڏٺو" پوءِ هو اکيون بند ڪري ڇپن ۾
ٻڏڪڻ لڳو.

جنهن ڏينهن کان ناري جي ماءُ آئي هئي تنهن
ڏينهن کان هوءَ ناري جي بستري اڳيان ويٺي هئي
۽ سواءِ پنهنجي سنان وغيره جي هڪ پل به نه چري
هئي. ڪنهن مهل ڪارائيندي هئس، ڪنهن مهل
مٿي تي زور ڏيندي هئس، پر گهڻو وقت نه معلوم
ڪهڙي ويچارن ۾ مشغول منهن ۾ لڪيندي رهندي
هئي. آهستي آهستي هو ڏيڻ رڪندو ٿي ويو ۽ سندس
هوش حواس به ڪم ٿيندا ويا. نه ڪنهنکي سڃاڻي
ٿي سگهيو ۽ نه ڪنهن ڳالهه جو جواب ئي ڏئي ٿائين. صرف
ڪڏهن مهل پنهنجون لعل لعل اکيون کولي چوطرف
ڪنهنجي تلاش ۾ پئي ڏٺائين. هڪڙي ڏينهن، واحد
جو سندس حالت تمام نازڪ ٿي ويئي. مان ۽ جگندر
بابوءَ کي وٺي آيس. بيمار کي جاچي چيائين،
"سندس بچڻ جي ڪا اميد ڪانهي." پوءِ هوءَ
۽ جمنا بابوءَ کي ڪجهه سمجهائي ٻاهر هليو ويو.

ناري سڏڪڻ لڳو. مون ڏانهن اشارو ڪري چيائين،
"پنڪي کي نه ڏسندس." لڳي سندس اکيان ويني

هئي . پنهنجو منهن سنڌس اڳيان آڻي نهايت اُداس
سان چيائين ، ” مان آهيان ليمي . ڏس ڀاءُ ... “ لاريءَ
ٻيا ڪجهه ٻڌڻ جي ڇمر ، ” زيوا ڀيڻ کي ڏ سنڌس “
ليمي جو دکي هردو ڳوڙها ڳاڙهڻ لڳو ۽ هوءَ اُتان
هٽي وئي ....

زيوا ديويءَ کي آٿت لاءِ مان سرين ٻابءِ جي گهر ويس .
گهر ڏسي انهن سمجهيم ته سرين بابو چڱو آسودو آهي.
چيائون پئي ته سنڌس پيتا سرڪاري آفيسر هو ۽ چڱا
چوکا پئسا ڇڏي ويو هو. سنڌس گهر ، هڪ بنگلو هو
جنهن مٿان هڪ ماڙي به ٺهيل هئي . گهر اڳيان باغ
هو ۽ باغ جي چوطرف ديوار هئي . ديوار جي وچ
ڪٽيءَ جو دروازو هو جنهن جي مٿان گلن جي ول
جي اڌ چنڊ مثل ڪمان ٺهيل هئي . باغ مان لنگهي
مان گهر ويس . سرين بابو ملاقاتين جي ڪمري ۾
ويٺي ڪجهه پڙهي رهيو هو . اڄ ڪيس وڏي
ٻر واري ڏولي ، لنڊن ٻالهن واري خمص ۽ ٻيون
۾ چمپل پهريل هئا . جڏهن مون کيس نمسڪار ڪيو
لئن مون ڏانهن نهاريندي چيائين ، ” او هين ڪير
آهيو ؟ “ جڏهن مون کيس سڀ ڪجهه ٻڌايو ، تڏهن
چيائين ، ” ويهو . ٻوءِ لوهالڪي چا گهرجي ؟ “ مون
کيس لاريءَ جي ڳالهه ٻڌائي ۽ چيم ، ” سنڌس بچڻ
جي ڪا اميد نه آهي . صرف زيوا ديوي کي هڪ

دکو ڏسڻ جي خواهش اٿس."

سرين بابو تعجب ۾ چيو، "ربوا کي ڏسڻ جي خواهش اٿس! ڇو؟." مون وراڻيو، "هن کي ربوا ديويءَ لاءِ ڏاڍي عزت آهي. ڪمس پاڻ کري سمجهندو آهي. ۽ هلڪي ڪمس ضرور مرڪلڻ گهرجي."

سرين بابوءَ چيو، "اوهين چئو ٿا؟ هوءَ اهڙي ڪٿان هلي سگهندي؟"

بالڪل اهڙيءَ وقت ربوا ديوي ڪمري ۾ آئي. مون کي ڏسي ٿورو هٽڪي پر يڪدم وڃي پيءُ اڳيان بيٺي. مون ڏٺو ربوا ديوي ناز و سنان ڪري آئي هئي. سندس آلا وار پٺيان لٽڪي رهيا هئا. ۽ للاٽ جو اڃان سندس مٿي تي چمڪي رهيو هو. بدن تي هٿ جي ٺهيل سنهڙي صاف ڪاڌي جي ڪاري پٽي سان ساڙهي پهريل هئي. سندس پير اگهاڙا هئا. جڏهن ڪمري ۾ آئي تڏهن سڄو ڪمرو سڳنڌ سان ڀرجي ويو.

سرين بابو ڪجهه خفي ٿي چيو، "هيءَ مهاشه ڏس ڇوڪريءَ جا پيو! تنهن ڏينهن هو ناراض ڏنو سين ئه- تنهنجي اڄ نازڪ حالت آهي. اوچتو ڪمس لوڪي ڏسڻ جو خيال ٿيو آهي. پوءِ آئون ڇو ڦرن سگهنديءَ؟"

ربوا ديويءَ وراڻيو، "ڪٿان وڃي سگهنديس پاڻ جي

اڄ ٻيھا ٻارھين لڳي واري ڳاڏيءَ ۾ وڃي رھي آھي.
توهان ڪين چيو هو ته اسٽيشن تي وٺي هلندا."

سرلن ٻابوءَ چيو، "اڙي ها... برابر. موٽڪي ته ڳالهه وسري ويئي." گھڙيال ڏانهن ڏسي چيائين، "وقت تمام اورو آهي. ڪنهن کي چئه ته گاڏي وٺي اچي." ريوا ديويءَ ٻاهر ويندي موٽڪي چيو، "معاف ڪجو. موٽڪي وقت هجي ها ته ضرور اوهان سان هلان ها." سرلن ٻابوءَ چيو، "ضرور ضرور. مان به هلان ها. هو سڀ منهنجي ٻارن مثل آهن. خير توهين ناراض ٻابوءَ جي ماءُ کي آلمپ ڏجو. ضرورت پئي ته مان شوڪ جي ميٽنگ سڏائيندس ۽ نهراء جي ڪاپي اوهان ڏانهن موڪلي ڏيندس. توهين منهنجو پتو ڪانگريس آفيس ۾ ڇڏي وڃجو. ۽ ها، ڏسو جڏهن اوهين اُتي وڃو ڪلڪتي ۾ ٻابوءَ لاءِ ڪانيءَ جي سرڪس لاءِ ٽيائو رکي اچجو. هو نهايت ئي قرت ماٺو آهي ۽ سچو ڪم ٿنا رانديڪي جي پورو ڪري ڇڏيندو."

موٽي اچي مون ڏٺو ته ٽاري لاءِ ساه ڪڍڻ ۾ مشڪل ٿي پيو هو. هو بيهوش هو. سندس اکيون بند هيون ۽ موت جو پيالو پاڻ آهستي آهستي ڪنهن پيئندو ٿي ويو. ٽاريءَ جي ماءُ ۽ ٻيڻ ڏرتي تي ويهي روئي رهيون هيون. مون چيو، "هيتر به رتو دادي. رودن لاءِ باقي حياتيءَ ۾ ڪافي وقت ملندو. سڪ

حالت ۾ وڃڻ ڏنس.

"مون کان سهڻو نه ٿو وڃي. منهنجو جگر ڦاٽي رهيو آهي." لاريءَ جي ماءُ واڪا ڪري روئڻ لڳي. اوچتو ڪنهن دروازي ٻاهران رڙ ڪري چيو، "توهين ٻڌو ٿا؟ مهرباني ڪري ٿورو ٻاهر اچو." اکيون اڳهي ٻاهر اچي ڏٺم ته چانهه جو مالڪ بيٺو هو. مونکي ڏسي چيائين، "هيءُ روئڻ ڇا جو آهي؟ معاملو ڇا آهي؟"

مون چيو، "اسان جو ڇوڪرو موت جي ڪنڌيءَ تي آهي." چانهه جي مالڪ رڙ ڪري، چيو، "موت جي ڪنڌيءَ تي؟ توهان ڇو ڇا پيا؟" مون چيو "ها سائين- ڇا ٿو ڪري سگهجي. بس اسانجي قسمت خراب آهي."

چانهه جي مالڪ سخت لوچ ۾ چيو، "سو ته برابر آهي مان نه سمجهان ٿو. پر مان ڪنهنکي به پنهنجي جاءِ ۾ مرڻ نه ڏيندس. ٻيءَ مونکي ٻيو مسواڙي اصل نه ملندو. ڪيس جلد اسپتال موڪلي ڏيو."

مان وائڙو ٿي ويس ۽ چيم "توهان جي وات مان اهڙي ڳالهه ڪئن ٿي نڪري؟ هو مرڻ جي ڪنڌي تي آهي ۽ صرف ٻن ٽن ڪلاڪن جو مهمان آهي." هن کهري آواز ۾ وراڻيو، "سو ڇا. پر هو هتي نه مري سگهندو."

مون پڇيو. "اُن انسان آهن يا شيطان؟ هنن جي
دل ۾ ڇا رحم جو ذرو به ڪونهي؟"
"ها، ذرو به ڪونهي. انهيءَ لاءِ اوهين فڪر نه
ڪريو. توهين ڪڏهن ڪنهن جاءِ ڪٿي وڃو ته نه مان
پنهنجا ماڻهو وٺي ايندس." انهن چئي هو شايد
پنهنجي ماڻهن کي آڻڻ لاءِ اڪثر ڪري هليو ويو.
مان ڪجهه وقت بعد مٿي ڪمري ۾ ويس. پوءِ اندر
ڪمري ۾ ويس. ڇوڪريءَ جي ماءُ ڪوڙ ها ڳار ڏيندي چيو،
"اسانکي هنن سان جهيڙو ڪرڻ نه گهرجي. هتي
شهر ۾ اسان جو ڪير به واقف نه آهي." اسين ڇوڪري
کي ٻاهر ڪڍي آياسين ۽ گهر اڳيان ڪامل وقت پاڻ لئي
ڪيس لڪايو سين. اُن ئي مهل ۾ ماءُ جي پاڻهن ۾ سر
رکي هو هميشه لاءِ اندرا ڇوڪريءَ جي گود ۾ وڃي
آرامي ليو!
هن انهيءَ وقت ڪلڪتي پاڻ پنهنجي ساٿين سميت
اچي ڇڏيو. ۽ جيئن ٻاڻ ۽ سندس دوست به آيا. شهر
جا پڻا به ڪيترا ماڻهون اچي ڪٺا ٿيا. ڪافي ٽائر
ڪاهي ويئي. ڇوڪريءَ کي سندس ماءُ جي پاڻهن مان
ڇڪي ڪاليءَ لئي لڪايو ويو. لاش کي ٽومي جهنڊي
سان ڍڪيو ويو ۽ ماڻهن مان ڪنهن گل پکوڙي ڇڏيا.
ڪانگريس والنٽيئر ڪافي ڪٺا ٿي ويا ۽ سندن
پلمان ڪجهه ماڻهون زندگيءَ جي فاني هٿ جا ڪيس

ڳالهائيندا ۽ ڊهل ٻاجا ۽ ڇانئيندا هلندا هليا. انهن جي ٻڌماڻن وري اهڙي تماشي (جن ۾ جاهه جو مالڪ به هو) "ٻارهن مالا ٻئي جڳ" - "ڌرمش ٻکشن جي ڪٿا" جي نعرن سان آسمان کي ڇهيندا ٿي ويا.

ناريءَ جي ماڻهن ڀيٽ جي هن آخرين شاندار مسافريءَ جي ڇاپري ذهن آلسن ٻار ٻار اکين سان ڏسندي رهي. ناريءَ جي آتما ٻڌن مان ڇوٽڪارو حاصل ڪيو. انهن ٻرائيل آزمودي مان محسوس ڪيو ته هيءَ شورڪ ۽ هيءَ 'جڳ جڳ' جوش ۾ آيل ماڻهن جي آوري وڪ لاءِ 'جهوڙ' هئي. اهي سڀ ته ٻارهن مالا لاءِ ۽ نه ٻڌن لاءِ ئي هئا!

"عظمت" جا ڇپرايل ڪتاب

۰۱ اڳهاڙي	عمر ميمڻ	ختم
۰۲ عشق	" "	"
۰۳ قرب جا ناتا	" "	"
۰۴ قيدياڻيءَ جي ڊائري	اختر بلوچ	"
۰۵ پيار ۽ پاپ	موهن ڪلپنا	"
۰۶ پوڙهو ۽ سمنڊ	عمر ميمڻ	"
۰۷ جنم قيدي	يوسف بلوچ	"
۰۸ جنگ ۽ انسان	عمر ميمڻ	"
۹* جي ماريا نہ موت (ڇوٿون ڇاپو)	تنوير عباسي	۱۰-۰۰
۰۱۰ ڏراڙن جا ڏڪ	ادارو تحريڪ	ختم
۱۱* جنس پيار ۽ شادي	عمر ميمڻ	۲۰-۰۰
۰۱۲ ڳالهيون ڳنوارن جون	ادارو تحريڪ	ختم
۰۱۳ پريت پرائي ريت نرالي	سندري اتمچنداڻي	"
۰۱۴ سنڌي ٻوليءَ کي للڪار	ادارو ملير	"
۰۱۵ ان داتا	عمر ميمڻ	"
۰۱۶ ويٽنامي ڪهاڻيون	ادارو تحريڪ	"
۰۱۷ پيار پيار پيڙا پيڙا	سندري اتمچنداڻي	"
۰۱۸ ٻه جڻين جي تات	" "	"
۰۱۹ لڳ منهنجا لوهه	محبوب راهوجو	"
۰۲۰ بي اولاد	عمر ميمڻ	"
۰۲۱ ڪرنڊڙ ديوارون	سندري اتمچنداڻي	"
۰۲۲ رام محمد ڊيسوزا	عمر ميمڻ	"

٢٣*	علم تدريس مظلومن لاءِ ٻيو ڇاپو	م. ا. جويو	٢٢—٠٠
٢٤*	جڏهن جهوڪ جهريو	رشيد ڀٽي	ختم
٢٥*	انو لٽو ۽ اجهو	عمر ميمڻ	١٦—٠٠
٢٦*	مائو جا قول (ٻيو ڇاپو)	لڪانو ڀرائي	٢٠—٠٠
٢٧*	چين ۾ قومي سوال	عمر ميمڻ	١٦—٠٠
٢٨*	تاريخ ڇا آهي	” ”	١٢—٠٠
٢٩*	سچ جو فلسفو	رشيد ڀٽي	١٨—٠٠
٣٠*	محڪريءَ جا مضمون	م. ا. جويو	٢٥—٠٠
٣١*	سون ورني ڌرتي	عمر ميمڻ	٢٠—٠٠
٣٢*	انقلابي شاهراهه	گوبند مالهي	١٠—٠٠
٣٣*	چڪين جي ڇيت ڪري	سڪندر عباسي	٢٢—٠٠
٣٤*	ويربن جي وسندي	رشيد ڀٽي	٣٤—٠٠
٣٥*	تضاد بابت	” ”	١٠—٠٠
٣٦*	پنڌ اڙانگا پب جا	پرويز	١٠—٠٠
٣٧*	آمر ۽ آمريت	عمر ميمڻ	٨—٠٠
٣٨*	پورهيت انقلاب	” ”	٩—٠٠
٣٩*	ڀٽو ۽ تاريخ	” ”	٨—٠٠
٤٠*	ناري	امالا ديوي	٧—٠٠

نشان لڳل ڪتاب **عظمت ادبي اڪيڊمي**

وڪري لاءِ موجود آهن **13ـ** نظام لاج، لڪ سردار پريس

گاڏي کاتو حيدرآباد